SEKSUALITEIT EN INTIMITEIT & WERKEN MET VLAGGENSYSTEEM

"Normering bij gezonde seksuele vorming en signaleren , interveniëren bij seksueel grensoverschrijdend gedrag"

Horizon Academie

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave 1

Aanleiding vormgeving trainingen ‘Seksualiteit en intimiteit’ en ‘Werken met het vlaggensysteem’. 2

Deel 1 Seksualiteit en intimiteit

Inleiding
4

Hoofdstuk 1 ontwikkeling en vorming
Inleiding 8

1.1 Trends 9
1.1 Gezonde seksuele ontwikkeling 0-19 jaar 11
Homoseksualiteit, transgender en ASS 15
1.2 Stappen in seksuele vorming 18
1.3 Stappen in vorming bij ASS 19

Hoofdstuk 2 Professional
Inleiding 21
2.1 Houding 22
2.2. Woordgebruik 23

Hoofdstuk 3 Voorlichtingsprogramma
Inleiding 25
3.1 Bespreekthema’s per leeftijd 25
3.2 Hermeneutische cirkel 26
3.3 Praten met jongeren 27
3.4 Praten met volwassenen 29
3.5. Praten met je collega’s 30

Aantekeningenblad 31
Werkblad ‘Waarden en normen, boodschappen van vroeger’ 32
Werkblad ‘Woordgebruik’ 33
Observatieformulier begeleiding in gesprek seksualiteit 34
Werkblad ‘Plan van aanpak voorlichting’ 35
Werkblad ‘hand’ 36

Deel 2 Werken met het vlaggensysteem

Hoofdstuk 1 vlaggensysteem
Inleiding 38
1.1 Betekenisgeving van de vier kleuren vlaggen 39
1.2 Betekenisgeving criteria 41

Hoofdstuk 2 Seksualisering, seks en grensoverschrijdend
Inleiding 43
1.1 Seksualisering, seks en grensoverschrijding: wat weten we 43

1.2 Seksualisering, seks en grensoverschrijding: de gevolgen 43

Handout ‘Stuurwiel’ 44
Handout ‘4 kleuren vlaggen’ 45
Handout ‘Familie’ 46
Handout ‘verkorte normatieve lijst’ 51
Referenties 54
Literatuurlijst 55
Aantekeningenbladen 56

Aanleiding

Seksuele ontwikkeling is in de jeugdzorg nog steeds een beladen onderwerp. Er is sprake van een tekort aan kennis in combinatie met handelingsverlegenheid. Iedere medewerker in de jeugdzorg dient ervan doordrongen zijn dat seksueel misbruik voorkomt en dat iedereen een eigen verantwoordelijkheid heeft om misbruik tegen te gaan. Door het bijbrengen en bijhouden van kennis over de gezonde seksuele ontwikkeling van jongeren wordt de basiskennis van professionals over het thema vergroot.

De thema's 'seksuele ontwikkeling' en 'seksueel grensoverschrijdend gedrag' dienen breed bespreekbaar te zijn. Dat wil zeggen zowel in het team als op de leefgroep, maar ook met (pleeg)ouders en met individuele (pleeg)kinderen. Hierbij kan worden aangesloten bij (bestaande) meer algemene gesprekken over gedrag, grenzen en respect en er kan gebruik worden gemaakt van beeldmateriaal en rollenspellen. Ook dient rekening te worden gehouden met de doelgroep, bijvoorbeeld jongere of ouders met een (licht) verstandelijke beperking, jongere met een seksueel traumatisch verleden, loverboyproblematiek, culturele verschillen en geloof.

Er blijkt nog steeds grote handelingsverlegenheid en onwetendheid te zijn op de werkvloer. Professioneel en open over seksuele ontwikkeling en seksueel grensoverschrijdend gedrag praten is echter essentieel. Door seksuele ontwikkeling en seksueel grensoverschrijdend gedrag breed bespreekbaar te maken en open te staan voor signalen van anderen die bij de jongere betrokken zijn, zoals de school, wordt de onwetendheid en de handelingsverlegenheid weggenomen. Het introduceren van een basismethodiek op dit terrein, die de medewerkers handvatten biedt, draagt bij aan het terugdringen van de handelingsverlegenheid.

Horizon realiseert een veilig leefklimaat voor jongeren. Daar hoort bij dat als een jongere wordt aangemeld, de organisatie expliciet vraagt naar informatie over seksuele ontwikkeling en seksuele voorgeschiedenis. Goed zicht hebben op en rekening houden met de voorgeschiedenis en problematiek van seksueel grensoverschrijdend gedrag van de jongere is bij het bieden van de hulpverlening van belang ter voorkoming van nieuw misbruik (hertraumatisering) en bij verwerking van het misbruik dat kan hebben plaatsgevonden. Daarom is het belangrijk dat de dagelijkse begeleiders van jongeren – groepsleiders of pleegouders – op de hoogte zijn van de voorgeschiedenis en problematiek, zonder dat hierop teveel de focus wordt gelegd, waardoor de balans in de hulpverlening wordt verstoord.

Seksuele ontwikkeling, seksueel gedrag en seksuele normen blijken moeilijk bespreekbare onderwerpen. In de ontwikkeling en het latere leven van een jongere nemen ze een belangrijke plaats in. Daarom is het van belang om zo snel mogelijk in gesprek te gaan met de jongere en duidelijkheid te geven over deze onderwerpen. Niet alleen met het oog op de seksuele ontwikkeling van de jongere, maar zeker ook om aan te geven waar de jongere in de nieuwe omgeving c.q. situatie aan toe is, waar hij terecht kan met vragen en/of problemen en wat de grenzen zijn. Daarbij is het van belang toe te werken naar een situatie waarbij de jongere grip op de eigen situatie ervaart, een steunfiguur heeft en de jongere voelt dat onderwerpen bespreekbaar zijn. Het spreekt vanzelf dat de inhoud van de gesprekken met de jongere passend moet zijn bij diens leeftijd en problematiek. Dat geldt ook voor het moment waarop met de jongere over de seksuele ontwikkeling wordt gesproken. Dat kan snel nadat de jongere in zorg komt, soms is het beter te wachten met het gesprek totdat de jongere zich enigszins op zijn gemak voelt binnen de organisatie.

Uit het onderzoek van de commissie Samson (rapport 8 oktober 2012) is naar voren gekomen dat er nog steeds grote *handelingsverlegenheid* en *onwetendheid* op de werkvloer bestaat ten aan zien van seksualiteit en seksueel misbruik. Ook Horizon herkent zich in deze uitkomsten. Het kwaliteitskader is erop gericht deze handelingsverlegenheid te doorbreken, door als norm te stellen dat jeugdzorgwerkers structureel aandacht moeten hebben voor de gezonde seksuele ontwikkeling, seksueel overschrijdend gedrag en seksueel misbruik. Het kader stelt dat het introduceren van een basismethodiek op dit terrein, die medewerkers handvatten biedt, bijdraagt aan het terugdringen van de handelingsverlegenheid. In oktober 2013 is in het ZMT besloten dat Horizon het Vlaggensysteem als basismethodiek wil gaan inzetten.

Deel 1

Seksualiteit & Intimiteit

Inleiding

Seksuele ontwikkeling heeft te maken met wat we weten over seksualiteit, wat we doen, hoe we ons voelen, maar ook over hoe we met anderen omgaan. Elke levensfase geeft nieuwe ontwikkelingstaken. De seksuele ontwikkeling van kinderen/jongeren accepteren en serieus nemen heeft positieve gevolgen voor hun lichaamsbeeld, hun zelfbeeld en voor hun relaties. Daarnaast is seksuele vorming en seksuele voorlichting een belangrijk middel om seksueel misbruik te voorkomen.

Kinderen en jongeren die bij Horizon verblijven, kunnen extra kwetsbaar zijn om seksueel grensoverschrijdend gedrag mee te maken, maar ook om dit gedrag te vertonen. We weten dat tijdig aandacht besteden aan een positieve seksuele ontwikkeling problemen kan voorkomen….maar hoe moet dit dan?

Het begeleiden van de seksuele ontwikkeling van onze doelgroep roept vaak vragen en dilemma's op. Geven we bijvoorbeeld een jongere die aai over de bol en die knuffel of houden we toch wat afstand? Welk seksueel gedrag past nou bij een puber en welk gedrag is over de grens? Wat doe je als een autist vraag hoe hij moet masturberen? Hoe denken we zelf over seksualiteit en hoe worden we geacht dit vorm te geven in ons werk?

Inhoud van de training

In de training wordt aandacht besteed aan de volgende thema's:

- Waarden, normen en visievorming rond seksualiteit.
- Seksuele ontwikkeling: theoretisch kader.
  Ontwikkelingstaken van kinderen en jongeren rond seksualiteit.
- Hoe zet je een voorlichtingstraject op aansluitend bij de seksuele ontwikkeling van de cliënt?
- Hoe ga je in gesprek over seksualiteit met je cliënt?

Doel en resultaat

Na deze training ben je je bewust van de invloed van eigen normen en waarden op het professioneel handelen rondom het thema seksualiteit en intimiteit, heb je kennis over de normale seksuele ontwikkeling van jongeren en heb je kennis en vaardigheden met betrekking tot het maken van een voorlichtingsprogramma en het in gesprek gaan over seksualiteit.

De inhoud van deze training sluit aan bij de thema competentie 'seksualiteit ontwikkeling, seksueel risicogedrag en seksueel misbruik' en richt zich met name op (het in gesprek gaan over) de normale seksuele ontwikkeling . Voor het seksueel risicogedrag en seksueel misbruik kunnen andere trainingen gevolgd worden.

Voor wie?

De training is bedoelt voor professionals die werken met jongeren en/of ouders. Professionals die kennis willen hebben over de gezonde seksuele vorming en ontwikkeling bij kinderen en jongeren tussen de 0 en 19 jaar. De professionals willen tevens leren om te verwoorden waar het in de kern omgaat ; het beestje bij de naam noemen. De groep bestaat uit minimaal 10 en maximaal 20 deelnemers.

Werkwijze

In de training wordt gebruikt gemaakt van diverse voorlichtingsmiddelen en werkvormen. Van deelnemers wordt een actieve bijdrage gevraagd. Er wordt zowel plenair als in groepjes gewerkt. Ook is er voorlichtingsmateriaal aanwezig zoals voorlichtingsboeken, trainingen, spellen voor jongeren. Tijdens de training is er ruimte om eigen casuïstiek in te brengen.

Tijd

De training bestaat uit 1 bijeenkomst van een dag. Er wordt 12 uur zelfstudie gevraagd.

Praktische informatie

De training wordt afgesloten met een certificaat met 5,25 accredidatiepunten. Om voor certificering in aanmerking te komen geldt een aanwezigheidsplicht van 100%. Indien je niet voldoet aan voornoemde voorwaarden, volgt geen certificering.

Hoofdstuk 1 seksuele ontwikkeling en vorming

Inleiding

In dit hoofdstuk staan we stil bij de gezonde seksuele ontwikkeling van een kind en de seksuele vorming.
Tegenwoordig vormt de seksuele ontwikkeling en vorming een onderdeel van de opvoeding wat steeds meer aandacht krijgt en gezien word als een opvoedingsaspect wat erbij hoort.

Wat is seksualiteit nu eigenlijk?

- Seksualiteit is een basisbehoefte.
- Iedereen heeft seksuele gevoelens, wensen en verlangens.
- Seksualiteit is lichamelijk en emotioneel en kan alleen of samen met andere worden beleefd.
- Voorwaarde is dat men elkaars grenzen respecteert.
- Seksualiteit heeft vooral een lijfelijk accent.
- Intense aanraking, lijfelijk genot, genieten van jezelf, genieten van de ander, strelen, liefkozen, vrijen, met elkaar naar bed gaan, geslachtsgemeenschap en klaar komen.
- Met of zonder relatie, niet gebonden aan seksuele voorkeur, cultuur, huidskleur, sekse, religie of handicap.

Wat is intimiteit nu eigenlijk?
Het genoegen beleven aan het dicht bij iemand zijn dan wel met jezelf zijn. Al of niet fysiek. Een intens contact tussen twee mensen, gezamenlijkheid, wederzijds vertrouwen en warmte. Lijfelijkheid op momenten dat emoties er om vragen. De ander toelaten op plaatsen waar niet iedereen mag komen: in zijn privacy, huis, hobby's en binnenwereld. Men raakt elkaar vrijer aan dan in het algemeen gebruikelijk is.

Seksuele vorming volgt hier logischer wijs op. Seksuele vorming is alle informatie / kennisoverdracht rond alle (technische, emotionele, sociale, relationele etc.) onderwerpen die gerelateerd zijn aan seksualiteit en intimiteit.

1.1 Trends in seksualiteit in Nederland anno 2012

Wist u dat….

- Jongeren die meer kijken naar seks in de media zijn er eerder bij (9 tot 17 maanden) en hebben vaker ervaring met verschillende vormen van seksueel gedrag. Ook hebben ze vaker ruilseks, cyberseks en zeggen ze vaker ja tegen seks zonder gevoelens.

- Jongens die vaker naar MTV en TMF kijken hebben meer seksuele ervaring, meisjes denken liberaler over seks.

- Het blijkt dat als ouders het gebruik van bepaalde websites of televisieprogramma's sterker controleren en regelmatig inhoudelijk commentaar geven op de seksuele boodschappen in de media, hun kinderen minder positief denken over bijvoorbeeld cyberseks, vreemdgaan of breezerseks.

- Van de 12 tot 14 jarigen kijkt een kleine meerderheid van de jongens en 1 op de 5 meisjes naar porno. Daarna neemt het pornogebruik geleidelijk toe.

- 1 op de 10 jongens en 1 op de 20 meisjes heeft het afgelopen jaar online seks gehad. Een even groot deel had seks met een partner die op internet gevonden was.

- 7 van de 10 jongeren tussen de 12 en 15 jaar heeft wel eens verkering, een vijfde van hen heeft momenteel een vaste relatie. Die lijn zet door.

- De laatste keer seks vond voor 3 kwart van de jongeren met seksuele ervaring plaats binnen een monogame, vaste relatie.

- Zowel jongeren als volwassenen beleven seks over het algemeen positief

- 4 op de 5 jongeren voelt zich tijdens het vrijen op haar gemak

- 1 op de 20 jongeren heeft wel eens last van schuldgevoel over zijn/haar seksuele gedrag

- Jongens hebben vaker ervaring met masturbatie als meisjes. Van 12-15 jaar heeft 42% van de jongens en 20%van de meisjes wel eens gemasturbeerd. Bij 15-17 jarigen is dit resp. 85% en 44 %.

- De helft van alle jongeren van 15,16 en 17 jaar heeft 1 of 2 sekspartners gehad. Een kwart van hen heeft 3 tot 5 sekspartners gehad en nog een kwart had er 6 of meer.

- Jongeren betalen zelden voor seks. Van de 12-19 jarigen heeft 4% van de jongens en 0,6%van de meisjes wel eens geld of een andere beloning gegeven voor seks.

- Trend: meer scholieren zijn de afgelopen 10 jaar gaan doen aan geslachtsgemeenschap, orale en anale seks. De helft van de 13 jarigen heeft ervaring met tongzoenen. 2 jaar later heeft de helft van de jongeren wel eens gestreeld onder de kleren. Anderhalf jaar later heeft de helft ook ervaring met naakt

vrijen. Vlak daarna met 17,1 jaar vindt voor de helft van de jongeren de eerste keer geslachtsgemeenschap plaats.

- Slecht éénderde van de jongeren vindt zichzelf aantrekkelijk.
- 1 op de 8 jongens en 1 op de 5 meisjes onder de 25 jaar is ontevreden over hun geslachtsdelen.
- Een derde van de jongens en twee derde van de meisjes voelt zich in deze levensfase wel eens onzeker over hun eigen lichaam tijdens het vrijen.
- De meeste jongeren tot 25 jaar laten hun partner bij het vrijen merken wat ze plezierig dan wel onplezierig vinden.
- Jongeren vinden lust en intimiteit praktisch even belangrijk.
- Een kleine drie kwart van alle jongeren onder de 25 jaar gebruikt de eerste keer een condoom. Daarnaast wordt in ongeveer de helft van de gevallen ook de pil gebruikt. Risicogroep zijn de jongeren van 13 jaar en jonger die voor het eerst geslachtsgemeenschap hebben, 31%van deze jongens en 15% van deze meisjes gebruikt geen voorbehoedsmiddel.
- Van de meisjes tussen de 12-18 jaar gebruikt 90% anticonceptie.
- 12% van de meisjes gebruikt de morning afterpil na onveilig geslachtsverkeer.
- De meest voorkomende geslachtsziekte is Chlamydia.
- 22% van de jongeren volgt het advies op om drie maanden een condoom te gebruiken ter voorkoming van geslachtziektes, 13% stopt hiermee al binnen een week.
- Bij jongens tot 18 jaar komen 19% van de jongens regelmatig of altijd te laat klaar.
- Meisjes tot 18 jaar hebben juist vaak moeite om überhaupt klaar te komen, 25% van de meisjes komt regelmatig niet klaar tijdens het vrijen.
- Van de meisjes tussen de 12 en 19 jaar is 17% wel eens gedwongen om dingen te doen of toe te staan die ze eigenlijk niet wilde. Bij jongens is dit 4%.

Definitie van Seksualiteit:

Sanderijn van der Doef omschrijft seksualiteit in haar boek ‘Kleine mensen grote gevoelens’ als : Alle gedragingen en gevoelens die te maken hebben met je eigen lichaam en dat van een ander en dat speciale (spannende, opgewonden, prettige) gevoel bij jezelf of bij die ander veroorzaken.

1.2 Seksuele ontwikkeling van jongeren van 0-19 jaar

Kinderen en jongeren dienen begeleid te worden in hun seksuele ontwikkeling. Hiervoor is het noodzakelijk om de kennis te hebben over een gezonde seksuele ontwikkeling.
Bij het ontwikkelingsniveau van mensen met een verstandelijke handicap kan het niveau gesplitst worden, om zo beter in te gaan op vragen en problemen op het gebied van seksualiteit.
Niveaus die kunnen worden onderscheiden zijn:

- Het COGNITIEVE NIVEAU ; wat begrijpt iemand op het gebied van seksualiteit, bijv. over de biologische verschillen tussen man en vrouw, over manieren van vrijen etc
- Het EMOTIONELE NIVEAU; hoe beleeft iemand seksualiteit met iemand anders, vriendschap, aanraking etc.
- Het SOCIALE NIVEAU: hoe gaat iemand met seksualiteit om t.a.v. zichzelf en anderen, is iemand respectvol in bejegening van anderen of vertoont iemand grensoverschrijdend gedrag. Hoe zijn de sociale vaardigheden van iemand ontwikkeld.

Vaak is het moeilijk om in te schatten welk niveau iemand heeft op het gebied van seksualiteit en waar je in de begeleiding aandacht aan zou moeten besteden. Om dit iets te vergemakkelijken zijn de kenmerken van seksuele beleving en gedrag van kinderen met een “normale” ontwikkeling hieronder in schema neergezet. Daarnaast kun je dan de observaties die je hebt gedaan ten aanzien van de jongere waarmee je werkt leggen. Op die manier kan een inschatting gemaakt worden van het niveau waarop de jongere functioneert en kan de gepaste begeleiding gekozen worden.

In het schema hieronder zal telkens de biologische leeftijd genoemd worden, en wat daar voor emotionele beleving op het gebied van seksualiteit bij hoort en ook staat erin welk sociaal gedrag bij welke leeftijd past.

0-8 maanden (orale fase)

E*motioneel niveau*

- neemt de wereld waar via zuigen, grijpen, voelen,
- hele lichaam lustorgaan, huidcontact erg belangrijk
- erectie, opwinding waarneembaar, geen gerichte masturbatie

sociaal niveau

- geen egogrenzen, d.w.z. geen verschil kunnen aanbrengen tussen zichzelf en de ander, symbiotische band verzorger

8-14 maanden (orale fase)

Emotioneel niveau

- ontdekken eigen lijf, handen voeten ,oren, neus, piemel, kutje etc
- ontdekken dat het ene plekje lekkerder voelt dan het andere.
- knuffelen, strelen spelen grote rol
- mond blijft belangrijk voor ontdekken

Sociaal niveau

- ontdekken van het ik versus de buitenwereld
- ontwikkelen eigen identiteit

Het aanraken van de geslachtsdelen is geen doelbewust gedrag gericht op opwinding of lust. Ook een stijve piemel betekend alleen dat er een prettig gevoel is.

14-36 maanden (anale fase / vroeg genitale fase)

Emotioneel niveau

- anus = bron van prettige gevoelens
- poepen is lekker om te doen, kinderen trekken zich terug in zichzelf
- grote interesse in poepen, billen en ook kliederspel met zand, water, maar ook met poep en plas. Geen onderscheid tussen 'vies' en 'schoon'
- kind leert zich beheersen en in zindelijkheid het verschil tussen ' vasthouden en loslaten'
- ontdekken van masturbatie, ontdekken dat het een prettig gevoel geeft
- ontdekken van het geslachtsverschil tussen jongens en meisjes
- knuffelen en bloot lopen is prettig

Sociaal emotioneel niveau

- ik ontwikkeling, koppigheidsfase, nee zeggen
- leren door ontdekken, eerst doen , dan denken
- veel kliederspel
- in eerste instantie veel alleen spelen naast elkaar, telkens meer met elkaar
- openlijk masturberen, geen schaamte
- vragen stellen over het verschil tussen jongens en meisjes, de geslachtsorganen

3-4 jaar (laat genitale fase)

Emotioneel niveau

- ontwikkelen van sekse-identiteit en sekse- rolgedrag
- interesse in geslachtsorganen van zichzelf en andere kinderen, bestuderen en showen
- trots op eigen lichaam, kind leert dat het kan kiezen en niet gedreven wordt door impulsen
- de wereld kaderen, alles op dezelfde plaats, rituelen zijn belangrijk.

Sociaal emotioneel niveau

- jongens en meisjes gaan zich verschillend, conform hun 'sekse-rol' gedragen en vinden uiterlijke kenmerken belangrijk (haardracht, kleding)
- spelen van fantasiespelletjes, waaronder doktertje, vadertje en moedertje.
- openlijk masturberen , rondom het vierde jaar (begin basisschool) wordt dit stiekemer
- exhibitionistisch, nog geen schaamte
- vieze woorden roepen, m.n. poep en pies

4-6 jaar (intuïtieve fase)

Emotioneel niveau

- kinderen kennen hun sekse identiteit, maar zijn niet altijd zeker welk gedrag erbij hoort, dit wordt steeds duidelijker en ze kunnen erg stereotype ideeën hebben over sekse rollen en liefde etc.
- ontwikkeling van schaamtegevoel, tegelijkertijd erg nieuwsgierig naar het lichaam van anderen, zowel kinderen als volwassenen
- verliefdheid op verzorgers en later onderwijzers ('oedipale' fantasieën)
- intense lichamelijke en emotionele relaties met leeftijdgenoten
- lijfelijk contact belangrijk, niet in het openbaar
- kan de wereld alleen interpreteren in termen of gebeurtenissen die het zelf kent en heeft meegemaakt, d.w.z. dat ze geïnteresseerd zijn in baby's krijgen, maar dit niet verbinden met seksualiteit en het voortplantingsverhaal niet kunnen begrijpen.

Sociaal niveau

- experimenteren met grenzen, waar mag je iemand aanraken en waar niet

- wat mag openbaar?, meer gene over uitingen van bloot en seksualiteit, masturbatie gebeurt niet meer openlijk.
- schuttingtaal wordt veel gebruikt, veel sekswoorden
- knuffelen met volwassenen moet meestal zo dat andere kinderen het niet kunnen zien.
- steeds meer alleen omgang en spel met seksegenoten
- seksspelletjes worden veel gespeeld , maar steeds heimelijker, er komt een bewustzijn dat seksspelletjes iets anders is dan bijv. ‘cowboytje spelen’

6-8 jaar (latente periode)

- verliefdheden worden belangrijker, verliefdheid en lichamelijke seksuele gevoelens worden niet aan elkaar gekoppeld
- rond achtste jaar kunnen kinderen benoemen wat het verschil in gevoel is bij verliefdheid en bij knuffelen en vrijen.
- verschil tussen verliefdheid en vriendschap is duidelijk
- veel registratie van volwassen seksueel gedrag, moeilijk om fantasie en werkelijkheid te scheiden

Sociaal niveau

- stellen minder vragen over seksualiteit dan voorheen, het lijkt alsof er geen interesse is.
- openlijk spelen van seksueel geladen spelletjes en openlijke masturbatie gebeurt nauwelijks meer.
- schuine moppen , rijmpjes en tekeningen worden uitgewisseld.
- door stoer gedrag en taalgebruik lijkt het vaak alsof ze (rond 8 jaar) meer begrijpen van seksualiteit dan er in werkelijkheid begrepen wordt.
- omgang nog steeds meer alleen met seksegenoten

8-10 jaar (leeftijd des onderscheid)

Emotioneel niveau

- logisch denken komt op gang, oorzaak en gevolg kunnen onderscheiden worden.
- kind kan steeds meer lichamelijke gevoelens koppelen aan verliefdheid
- veel fantasieën over verliefdheid , ook over verliefdheid op seksegenoten
- zelfbevrediging is belangrijker dan in periode hiervoor
- voortplantingsverhaal wordt begrepen, maar heeft niks met eigen seksuele beleving te maken.
- fantasieën over volwassenseksualiteit, hoe zou het kunnen zijn?
- schuldgevoelens, ook over seksualiteit gaan meer een rol spelen.

Sociaal niveau

- seksspelletjes worden explicieter ’seks’ spelletjes: het bekijken en betasten van elkaars geslachtsorganen, zowel bij kinderen van het eigen geslacht als bij kinderen van het andere geslacht
- groepsnorm wordt steeds belangrijker, erbij horen en er hetzelfde uitzien.
- specifiek rolgedrag sterk aanwezig, jongens en meisjes spelen heel anders met seksegenoten dan met de andere sekse, vriendschappen zijn bijna altijd met dezelfde sekse
- groepsnorm is sterk gericht op heteroseksualiteit, homoseksualiteit wordt moeilijk geaccepteerd.
- verhalen over vies, raar, kinderlokkers enz. doen de ronde.

10 -12 jaar (begin van de puberteit)

Emotioneel niveau

- onzekere gevoelens, hoor ik er wel bij, ben ik wel normaal, kinderen bekijken zichzelf meer door de ogen van anderen, dit kan vervreemding geven van het eigen lichaam
- schaamte en onzekerheid over eigen lichaam en eigen gevoelens en fantasieën over seksualiteit
- verliefdheid is erg belangrijk op deze leeftijd
- abstract denken ontwikkelt zich, kind gaat meer idealen voor zichzelf formuleren, krijgt vaak meer interesse in relaties

Sociaal niveau

- veel in groepen met elkaar omgaan, contacten met de andere sekse ook telkens meer groepsgewijs.
- belangstelling voor volwassensex neemt toe, soms in groepjes naar seksvideo's of boekjes kijken.
- veel preutsheid over eigen seksualiteit, wil er liefst zo min mogelijk met opvoeders over praten
- veel verschillen tussen kinderen onderling, de een is al erg bezig met vrijen, de ander niet
- veel gepraat in groepjes over ' aan' en 'uitmaken', meer stoere verhalen gaan de ronde doen.
- veel kinderen doen hun eerste ervaring op met tongzoenen.

12 - 13 jaar (fase 1 puberteit)

Emotioneel niveau

- aandacht voor het veranderend lichaam
- onzekerheid over het eigen lichaam, het uiterlijk (wat is normaal?)
- fascinatie over seks en sekseverschillen
- 88% van de jongens en 77 % van de meisjes heeft wel eens seksuele fantasieën

Sociaal niveau

- nieuwsgierigheid naar de andere sekse
- meer optrekken met eigen seksegenoten, elkaar wijzen op de andere sekse
- (nog) geen daadwerkelijk seksueel contact: 1 op de 3 tongzoent, 1 op de 5 streelt onder de kleding
- 40% van de jongens en 20% van de meisjes masturbeert wel eens

14 - 15 jaar (fase 2 puberteit)

Emotioneel niveau

- leggen van contact wordt spannend en ingewikkeld
- ontstaan van verlangen om met een ander iets te willen
- onzekerheid over de seksuele identiteit

Sociaal niveau

- start individuele toenaderingspogingen
- voor homo en lesbische jongeren een aarzelende eerste verkenning van hun gevoelens
- 1 op de 2 streelt onder de kleding
- 1 op de 4 gaat naakt vrijen (zonder geslachtsgemeenschap)
- omgang kenmerkt zich door initiatief nemen en afhouden
- meisjes: 60% wil nog niet 'te ver' gaan
- jongens: 20 % wil nog niet 'te ver' gaan
- ervaring met masturbatie maakt een snelle stijging

16 - 17 jaar (fase 3 puberteit)

Emotioneel niveau

- veel zorgen over het wel of niet "goed' te doen en over 'hoe ver' te gaan
- veel aandacht voor omgang en communicatie

- leren zich in te leven in een ander

Sociaal niveau

- willen graag bij een groep horen, passen zich aan aan de heersende groepsnorm
- sommige homo of lesbische jongeren beleven hun coming-out
- kortdurende verkeringen waarin vrijen stap voor stap wordt uitgeprobeerd; zoenen, (laten) strelen van de borsten, (laten) aanraken van de geslachtsorganen. (Van eerste zoen tot geslachtsgemeenschap duurt gemiddeld 4 jaar.)
- minder rolverdeling in initiatief nemen en afhouden
- 1 op de 2 vrijt naakt (zonder geslachtsgemeenschap)
- 38 % heeft geslachtsgemeenschap
- 75 % laat weten wat wel/niet lekker te vinden
- sommige jongeren komen uit voor hun homoseksuele gevoelens
- 79 % van de jongens en 45 % van de meisjes masturbeert

18 - 19 jaar (uitdiepen van het relationele aspect van de verkering)

Emotioneel niveau

- grotere emotionele betrokkenheid
- meisjes gaan meer genieten van seksualiteit, vooral als partner zich betrokken toont
- bij masturbatie voelen een op de acht jongens en een op de vijf meisjes zich erna in zekere mate schuldig

Sociaal niveau

- een of meerdere langdurige relaties
- de helft van de meiden en kwart van de jongens heeft vaste verkering
- 61 % heeft ervaring met geslachtsgemeenschap
- 82% van de jongens en 55% van de meisjes vanaf 18 jaar masturbeert. Deze percentages blijven in de volwassen leeftijd ongeveer gelijk

In grote lijnen:

0-3 jaar	onderzoeken en ontdekken
4-6 jaar	start van vriendschap
7-9 jaar	schaamte ontwikkeling
10-12 jaar	emotionele veranderingen
13-15 jaar	eerste seksuele aantrekking naar leeftijdsgenoten
16-18 jaar	experimenteren en seksuele ervaringen opdoen
19-23 jaar	langdurige relatie aangaan

Homoseksualiteit

Bij de meeste homoseksuele jongens speelt de eerste gewaarwording rond het 12e en 13e jaar, bij meisjes tegen het 15e jaar. Vaak begint het proces van homoseksuele identiteitsontwikkeling met het diffuse gevoel ‘anders’ te zijn dan anderen, al speelt dit voor jongens sterker dan voor meisjes. Gevoelens van verliefdheid op iemand van het eigen geslacht vormen vaak de aanleiding voor zelfonderzoek: zou ik misschien homoseksueel zijn? Gemiddeld duurt het dan nog twee jaar voor zij zichzelf ook homoseksueel noemen, dus bij jongens is dat rond het 15e jaar en bij meisjes rond het 17e jaar. Overigens geldt de geleidelijke opbouw van de seksuele ontwikkeling evenzeer voor homo- als voor heterojongeren. Stap voor stap krijgen ze meer en verdergaande seksuele contacten. De meeste homoseksuele jongeren hebben ook heteroseksuele contacten gedurende de puberteit: dit geldt voor 2/3 van de jongens en 4/5 van de meisjes.

Transgender

We gebruiken de term transgender in de betekenis van je jongen/man voelen terwijl je fysiek een meisje/vrouw bent of anders om. Vaak wordt ook de term transseksueel gebruikt. Over wat er precies aan ten grondslag ligt zijn de meningen verdeeld, maar die discussie gaan we hier niet aan. Het gaat ons om de personen die zich zo voelen en hoe zij en hun omgeving ermee omgaan.
Transgenders identificeren zich dus gedeeltelijk of volledig met het andere geslacht, willen mogelijk permanent als zodanig leven en willen daar misschien wel een medische geslachtsaanpassingen voor ondergaan. De mate waarin de vrouwelijke of mannelijke identiteit dominant is varieert evenals de mate waarin men een aversie heeft tegen de eigen geslachtskenmerken. Het dragen van kleding van de andere sekse voelt ontspannend omdat de kleding bij hem/haar past.
In medische termen wordt vaak gesproken over genderdysforie, een genderidentiteitsstoornis. Genderdysforie komt op alle leeftijden voor. Het kan al in de kindertijd aanwezig zijn, maar niet alle kinderen met genderdysforie blijken later transgender te zijn.

Jongeren met ASS

Onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van jongeren met autisme wordt veelal gedaan onder minder begaafde jongeren.
Dewinter en collega's hebben recent wat hierover bekend is samengevat in een overzichtsartikel op basis van 26 empirische en 29 case studies (Dewinter, Vermeiren, Vanwesenbeeck & Van Nieuwenhuizen, 2013).

Veel van dit onderzoek bestaat uit observaties van ouders of verzorgers, jongeren met autisme komen nauwelijks zelf aan het woord en het meeste onderzoek gaat over jongens. In de beschikbare observatie studies wordt gevonden dat 40 tot 77% van de jongens met autisme masturbeert. Vooral bij normaalbegaafde jongens met autisme, die over het algemeen beter dan verstandelijk beperkte jongens met autisme weten dat masturbatie iets is wat je niet doet waar anderen bij zijn, zal veel solo seks achter gesloten deuren plaatsvinden. Andere solistische gedragingen die iets vaker voor lijken te komen bij jongens met autisme zijn dwangmatig masturberen, masturberen in het openbaar en opgewonden worden van 'vreemde' prikkels (zoals bepaalde voorwerpen, lichaamsdelen of kinderen). Jongeren met ASS en een normaal IQ zijn over het algemeen beter in staat om aan te leren dat masturbatie niet in het openbaar hoort. Daarnaast vinden verschillende studies aanwijzingen dat homoseksualiteit vaker voorkomt onder jongeren met autisme. Ook scoren jongens met autisme vaak gemiddeld iets lager op schalen die masculiniteit meten.
Bij normaalbegaafde jongeren worden over het algemeen weinig verschillen gevonden tussen jongeren met en zonder autisme als het gaat om seksuele gevoelens en verlangens. De meeste jongens met autisme hebben behoefte aan een relatie en seksueel contact en een groot deel van hen weet dat ook te realiseren. Het aangaan van relaties dient wel goed begeleid te worden i.v.m. het veelal ontbreken van zich kunnen verplaatsen in een ander. Normaalbegaafde autistische jongens hebben wel vaker seksuele ervaring dan verstandelijk beperkte autistische jongens. Onrealistische verlangens, zoals verliefd worden op iemand die onbereikbaar is, lijken iets vaker voor te komen bij jongeren met autisme dan bij jongeren zonder autisme. Jongeren met autisme die een (seksuele) relatie weten te realiseren, zijn vaak meer (seksueel) tevreden. Jongeren met minder sociale en communicatie vaardigheden zijn in een relatie wel vaak minder tevreden, onzekerder en angstiger, dan jongeren die hier vaardiger in zijn. Als het niet lukt om een seksuele relatie te realiseren, kan dit voor gevoelens van frustratie zorgen.

Er zijn veel case studies gepubliceerd over grensoverschrijdend gedrag van jongeren met autisme, met name in de minder begaafde groep. Ook onderzoek onder zedendelinquenten suggereert een verband tussen autisme en grensoverschrijdend gedrag. Dergelijk gedrag kan variëren van masturberen in het openbaar, via grensoverschrijdende pogingen om iemand te verleiden tot aanranding en verkrachting. Verklaringen voor dit gedrag worden gezocht in beperkt sociaal inzicht of vaardigheden, gebrek aan empathie, minder remmingen en de neiging tot preoccupatie en zich herhalende en stereotype gedragspatronen.

Autistische kinderen hebben het vaak al heel moeilijk met het besef van hun eigen lichaam. Ze zien hun spiegelbeeld langere tijd als 'iemand anders'. Er is minder sociaal begrip, waardoor ze dus ook minder fantasiespel hebben (op alle gebieden), en minder leren. Vroegtijdig aandacht geven aan o.a. sociale ontwikkeling, lichaamsbesef, lichaamsbeeld en aanraking is belangrijk voor een goede ontwikkeling.
Doordat jongeren met autisme meestal een kleiner sociaal netwerk hebben, zijn zij voor seksuele vorming daarom meer dan andere jongeren afhankelijk van ouders en school. Daarbij hebben ze zeer expliciete informatie nodig, zowel in de seksuele en relationele vorming als bij seksuele contacten. Ze zouden daarom in de seksuele en relationele vorming ook vaardigheden moeten aanleren om tijdens seksuele contacten die expliciete informatie te kunnen achterhalen bij hun partner.

" Als mijn vriendin komt, dan drinken we altijd eerst koffie of thee voordat we over seks beginnen"

1.3 Stappen in seksuele vorming van jongeren van 0-18 jaar

Seksuele vorming is breder dan seksuele voorlichting. Seksuele vorming speelt zich op drie terreinen tegelijk af, namelijk:

- Informatie overdracht
- Meningsvorming
- Het aanleren van vaardigheden

Seksuele vorming is erop gericht mensen (jong en oud) te ondersteunen bij de ontwikkeling tot een persoon die:

- respect heeft voor zichzelf en voor anderen;
- zich bewust is van eigen en andermans waarden, normen en mogelijkheden;
- gefundeerde beslissingen kan nemen op het gebied van seksualiteit

Seksuele vorming is een onderdeel van de seksuele opvoeding. Overal krijgen mensen informatie: thuis, van ouders en overige familieleden, van vriend(inn)en, van docenten op school, op straat, in de media en binnen instellingen. En overal kom je verschillen tegen in opvattingen, normen en waarden over het lichaam, liefde, relaties en seks. De betekenissen die men geeft aan seksualiteit en de manier waarop men deze verwerkt, hebben invloed op het eigen seksuele leven.
Veel mensen met een beperking hebben weinig kennis van het eigen lichaam omdat zij niet of onvoldoende geïnformeerd zijn over seksualiteit. Dat kan tot gevolg hebben dat zij een vertekend beeld ontwikkeld hebben van het eigen lichaam. Of dat er onzekerheid over het eigen lichaamsbeeld ontstaat. Seksuele voorlichting is in dat verband gewenst. Het is belangrijk dat seksuele voorlichting en/of vorming aansluit bij het ontwikkeling- en kennisniveau van iemand zodat de gegeven informatie goed verwerkt wordt.

De stappen hieronder geven de gewenste lijn aan in een programma seksuele vorming voor kinderen en jongeren. Per stap dient gekeken te worden of deze stap aan de orde is geweest dan wel nog aan de orde moet komen. Je dient in te steken op het kennis- en ervaringsniveau van het kind/jongere die je voor je hebt. Vervolgens stem je daar de materialen op af.

De stappen:

1. Wie ben ik
2. Lichaamsschema
3. Lichaamsbeeld
4. Lichaamsbeleving
5. Seksuele lichaamsbeleving (masturbatie)
6. Hygiëne
7. Sociaal seksuele regels

8. Hoe raak je elkaar aan, hoe raakt men jou aan, wat zeg je wel en niet tegen de ander, wat doe je wel en niet in bijzijn van de ander

9. Technische voorlichting

10. Weerbaarheid

Jongeren met ASS

De stappen hieronder geven de gewenste lijn aan in een programma seksuele vorming voor kinderen en jongeren met ASS. Per stap dient gekeken te worden of deze stap aan de orde is geweest dan wel nog aan de orde moet komen. Je dient in te steken op het kennis- en ervaringsniveau van het kind/jongere die je voor je hebt. Vervolgens stem je daar de materialen op af.

De stappen:

1. Discriminatievaardigheden

Dit betekent dat de autist leert te kiezen uit mogelijkheden:
- welke kleding in welke situatie
- gebruik (openbaar) toilet
- herkennen van dames en heren toilet
- aanraken, zoenen (waar, wanneer, wat)
- aan wie, welke vragen stellen
- waar en wanneer welk woord gebruiken

Hiervoor is voorafgaand overleg met ouders noodzakelijk.

2. Intieme hygiëne

Probeer begeleiding bij intieme hygiëne te beperken. Leer de autist zoveel mogelijk zelf te doen bij:
- baden en wassen
- verschonen van het ondergoed
- gebruik toiletpapier
- menstruatie hygiëne

3. Lichaamsdelen benoemen

- Lichaamsdelen leren benoemen. Laat de autist ook aanraken wat hij benoemd zodat je zeker weet dat je over hetzelfde praat.
- Verschil tussen jongen/meisje, man/vrouw. Pas op dat de autist voldoende verschillen te zien krijgt anders kijken ze naar de verkeerde details. Voorbeeld: blote vrouw met kort haar is een man omdat zij kort haar heeft.

4. Masturbatie

- Recht op seksuele beleving. Leer ze niet alleen af dat ze masturberen maar leer ze waar en wanneer het wel kan. Masturbatie is niet alleen voor eenlingen. Masturbatie is seks met een ander of seks met jezelf.
- Maatschappelijk taboe. Voorafgaand overleg met de ouders is noodzakelijk.

- Geen masturbatie/geen directe of indirecte signalen van spanning: afwachten. Voorbeeld: jongens masturberen heel vaak, dit kan komen omdat ze niet weten hoe ze klaar moeten komen terwijl ze wel weten dat het mogelijk is. Ze blijven het dan steeds proberen om het toch voor elkaar te krijgen.
- Bizarre maar effectieve en sociaal of fysiek onschadelijke techniek: niet tussenkomen. Voorbeeld: jongen masturbeert alleen als hij een barbiepop bij zich heeft of als hij plastic handschoenen aan heeft. Zolang het niet schadelijk is voor de persoon zelf of zijn omgeving, laat de autist dan masturberen met wat hij wil.
- Aanleren waar en wanneer (social stories). Vertel waar het kan en op welke tijd. Dit kan met behulp van plaatjes of beeldmateriaal.

5a. Voorlichting in strikte zin (technische voorlichting)

Informatie over seksuele relaties, conceptie en zwangerschap, geboorte, anticonceptie, seksueel overdraagbare aandoeningen (soa).
- Ten dele in groep, maar aangevuld door individuele begeleiding.
- Individuele counseling (mentor).

5b. Voorlichting in enge zin:
- Niet alleen kennis, maar ook taal (aandacht voor transfer, sociale leerverhalen)
- Woordenboek voor seksuele woorden. Leer welke woorden je thuis mag gebruiken en welke woorden je niet in gezelschap gebruikt.
- Niet alleen feitenkennis, maar ook sociale kennis
- Perspectief van de ander
- Sociale regels
- Gevaarlijk en illegaal seksueel gedrag

5. Emotionele begeleiding

6. Uitbouwen van een intieme relatie

Autistisch denken en seks:
- Anders begrijpen van informatie (angsten, onlogische en bizarre ideeën) Voorbeeld: een jonge man wil niet masturberen omdat hij dan mensen doodt. Hij heeft gehoord dat niet alle zaadjes tot een bevruchting leiden en denkt dat hij daardoor baby's doodt.
- Flardenkennis
- Hiaten in hun kennis vullen ze zelf op
- Sterke nood aan concrete informatie
- Geen verband met het echte leven: transferproblemen
- Rigide toepassing van regeltjes

"Een autistisch meisje werd voor het eerst ongesteld en raakte volledig in paniek. Onduidelijk waarom. In gesprek met haar vertelde ze dat haar bloed rood was geweest, terwijl het toch blauw had moeten zijn. Want zo ziet het er altijd uit op de maandverbandreclames."

Hoofdstuk 2 De professional

Inleiding

Als professional zullen we moeten gaan erkennen dat seksuele ontwikkeling een onderdeel is van de ontwikkeling van kinderen en jongeren en dat men daar als hulpverlener in taak in heeft.
Bij het oppakken van die taak kan de confrontatie met jezelf in de dagelijkse praktijk groot zijn. Je zult voor dillema's komen te staan, tegen eigen onzekerheden over proffesionele en persoonlijke grenzen aanlopen, je zal kleur moeten bekennen maar bovenal zal je risico's nemen en je moet kwetsbaar durven zijn.

Competenties professional

De volgende competenties zijn relevant voor het op een adequate manier geven van seksuele en relationele vorming. In principe kan iedere professional zich hierin bekwamen.

- **Visie** Je onderkent het belang van seksuele en relationele vorming voor jongeren en je leerpunten bij het geven van lessen over seksualiteit en relaties. Dit vraagt bewustzijn van je eigen kennis en opvattingen over deze thema's, en kennis van benaderingen van seksuele en relationele vorming. Ook kun je je eigen rol omschrijven in seksuele en relationele vorming van de jongeren.
- **Aansluiten bij de jongeren** Je kunt tijdens de gesprekken over seksuele en relationele vorming aansluiten bij de seksuele ontwikkeling van de jongeren. Daarbij houd je rekening met het ontwikkelingsniveau, de sekse, ervaring, kennis en behoeften van de jongeren en de invloeden die hierin een rol kunnen spelen. Dit vraagt ook kennis van de seksuele ontwikkeling en de seksuele vorming van de jongeren.
- **Veiligheid scheppen** Je kunt een zodanige veilige, vertrouwde leeromgeving tot stand brengen en bewaken tijdens de gesprekken over seksuele en relationele vorming dat de jongeren op een respectvolle manier met elkaar en jou in gesprek gaan.
- **Vaardig met verschillen** Je bent je bewust van diversiteit in seksuele waarden en normen, staat hiervoor open en toont respect en begrip voor waargenomen verschillen.
- **Alert op signalen** Je kunt signalen benoemen die duiden op seksuele en relationele problematiek en je kunt de jongeren zo nodig verwijzen naar relevante hulpverleningsinstanties.
- **Methodisch ervaren** Je bent in staat om tijdens seksuele en relationele vorming gebruik te maken van bestaande, bij voorkeur effectieve, methodieken voor seksuele en relationele vorming.

2.1 houding

Als we denken aan seksuele voorlichting en vorming, dan denken we vaak aan een gerichte activiteit, maar er zijn veel meer vormen.
In al deze vormen is de houding van de professional een uitermate sterk instrument wat (on) gemerkt veel kan zeggen over de voorlichting en vorming.

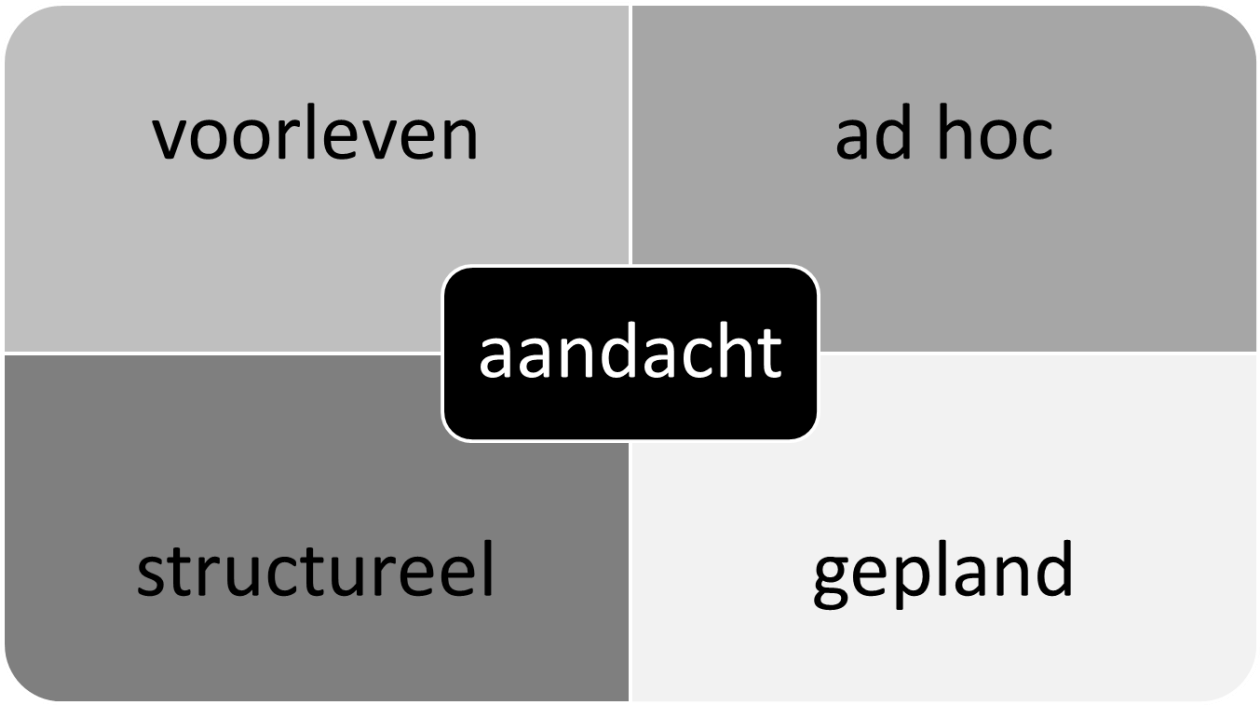

Voorleven **ALTIJD!**
Iedereen geeft altijd en boodschap af:

- Moppen
- Reageren of juist niets zeggen
- Nooit je ouders zien knuffelen, enz.

Dus ook een locatiemanager leeft voor.
Wat je uitstraalt heeft veel invloed, misschien wel de meeste!

Ad-hoc **OP HET MOMENT!**
Op grond van het gedrag, handelen, vragen van het kind / de cliënt.
Bijvoorbeeld tijdens het kijken naar GTST gebeurt iets. Het kind / de cliënt reageert. Als begeleider ben je niet voorbereid, je hebt geen materiaal bij de hand, maar je moet wél reageren.

→ En ook hier geldt: wat je ook doet je geeft altijd een boodschap af: word je rood, ga je hakkelen, schrik je?

Gepland **INITIATIEF VAN PROFESSIONAL!**

- Dit kan zijn n.a.v. wat het kind / de cliënt bij GTST heeft geuit.
- Je hebt het meer in de hand, kunt het structureren en vooraf bedenken wat de beste informatie en manier zou zijn.

→ Maar ook hier geldt: er is altijd voorbeeldgedrag

Structureel **KOMT OVERAL CYCLISCH TERUG!**
Dit betekent dat het initiatief zowel vanuit de cliënt, de begeleiding als de organisatie. is.

- Aandacht voor seksualiteit is vast onderdeel van bijv. het behandelplan / persoonlijk plan.
- In beleidsplan zijn taken en verantwoordelijkheden omschreven.
- Geplande aandacht voor voorlichting over puberteit, veranderingen lichaam, menstratie, zaadlozing.
- Structurele herhaling van voorlichting: draaiboeken; programma's.
- Protocol rond seksueel grensoverschrijdend gedrag

→ Veel aandacht voor basishouding; omgangsvormen; eigen waarden en normen.

" Tijdens een voorlichtingsmoment aan de klas vraagt een meisje uit oprechte interesse: juf, waar zit uw G-spot? "

2.2 Woordgebruik

Een van de eerste hindernissen die je tegen kunt komen in het praten over seksualiteit is het woordgebruik. Ken je de woorden, weet je waar de ander over praat? Er zijn geen lichaamsdelen waar zoveel woorden voor bestaan als de geslachtsdelen en (werk)woorden die met seksualiteit te maken hebben. Een arm is een arm, maar voor een vagina zijn tientallen synoniemen. Woordgebruik heeft vaak te maken met waarden en normen. Het is belangrijk je bewust te zijn welke woorden je gebruikt en waarom; je af te vragen of iemand anders deze woorden begrijpt of hetzelfde interpreteert en wat het effect van je woordgebruik kan zijn (in die bepaalde situatie). Medisch taalgebruik, bijvoorbeeld, kan afstand scheppen. Dit kan in sommige situaties prettig zijn, maar in andere juist averechts werken. In deze oefening wordt geprobeerd om je na te laten denken over welke woorden je in welke situaties het beste liggen en hoe dat eventueel voor anderen kan liggen.

Een duidelijk woordgebruik werkt ondersteunend en motiverend bij het bespreekbaar maken van seksualiteit, maar is ook een voorwaarde om over seksueel misbruik te kunnen praten. Voor veel ouders en professionals is het vaak makkelijker een woord te vinden voor het mannelijke geslachtsorgaan dan voor het vrouwelijke.
Een veel gebruikt woord is piemel of penis. Dat wordt door velen als vriendelijk ervaren. Voor het vrouwelijke geslachtsorgaan blijkt het veel moeilijker een passend woord te vinden. Vagina en clitoris zijn abstract en moeilijke woorden. Kut wordt als hard of ordinair ervaren. Vaker kiest men dan voor woorden als: spleetje, gleufje, doosje. Woorden die niet minder abstract zijn, maar bovendien heel verwarrend kunnen zijn. Zeker voor een verstandelijk gehandicapt kind! Bij je billen zit immers ook een spleet. En een doos is weer iets heel anders. Veel woorden die rond seksualiteit worden gebruikt, verhullen het seksuele aspect (waardoor schaamtegevoel kan worden vergroot): 'van onderen', 'de schaamstreek', 'plassertje', 'voorbibs' of 'het doen.'
Welk woord je ook kiest, zorg dat je jezelf er makkelijk bij voelt.
Als een kind (en zijn ouders) voor een verhullend woord kiezen, vertel ouders dat ze hun kind ook mogelijke andere gangbare woorden leren. Het kind kan immers heel verkeerd begrepen worden als het vertelt dat iemand aan haar 'doosje' zat.
Leer kinderen / jongeren niet alleen woorden, maar laat ook zien wat met het woord wordt bedoeld.

Er zijn verschillende soorten taalgebruik, die bij verschillende soorten situaties kunnen passen. Taalgebruik <u>kan</u> bepaalde effecten hebben:

- Verhullend taalgebruik
  (van onderen, de schaamstreek, 'het')
  Effect: vergroten schaamtegevoelens over seksualiteit, ontseksualiseren, vermijden
- Suggestief taalgebruik
  (een nummertje maken, een beurt geven)

Effect : seksistisch, heteroseksistisch

- Medisch taalgebruik
  (de lubricatie van de vagina is onvoldoende)
  Effect: afstand scheppen, formeel
- Kindertaal
  (plassertje, spleetje)
  Effect: ontseksualiseren, onbekend zijn met seksuele functies van de geslachtsorganen
- Privé taalgebruik
  (hier is alle taal oké, als men elkaar snapt, geldt alleen voor privé-situaties)

Het is van belang dat je als professional met de jongere /client/ouder afstemt welk woord er gebruikt wordt als ze het hebben over seks / seksualiteit. Door samen een woord te kiezen stem je meteen af welk woord er waarvoor gebruikt word en is het helder waar het over gaat.

Hoofdstuk 3 het voorlichtingsprogramma

Inleiding

Seksuele voorlichting verwijst naar overdracht van feitelijke kennis. Zo kun je als ouder/opvoeder of leerkracht voorlichting geven over:

- de voortplanting;
- soa (seksueel overdraagbare aandoening);
- puberteit;
- menstruatie;
- zaadlozing;
- verliefd zijn;
- kinderen krijgen;
- enzovoorts.

3.1 Thema's om met het kind te bespreken per leeftijdsfase

Nb: denk om naamgebruik en visualisatie bij uitleg

2-6 jaar:

- Vanaf 2 jaar: namen en functie van geslachtsdelen Vanaf 3 jaar eenvoudige uitleg over voortplanting
- Vanaf 4-7 jaar: hoe komt de zaadcel bij de eicel
- Vanaf 3 jaar: regels rondom seksualiteit en seksueel gedrag (sociaal seksuele regels)
- Vanaf 4 jaar: regels met betrekking tot het sluiten van vriendschappen
- Vanaf 4 jaar: grenzen van aanraken aanleren

7-9 jaar:

- Menstruatie en zaadlozing bespreken (wat gebeurt er in je lichaam)
- Masturberen bespreken (hoe vroeger bespreken hoe makkelijker)
- Uitleg over verliefdheid (seksuele voorkeur)
- Verschillende relatievormen
- Voorbehoedsmiddelen (uitleg over pil en condoom bv.)
- Internet (onderscheidt verduidelijken tussen wat je ziet op internet aan seks en de realiteit
- Seksueel misbruik (uitgangspunt is de positieve kant van seksualiteit)

10-12 jaar:

- Bevestiging van positieve zelfbeeld (je hebt een mooi lichaam, je kunt er trots op zijn)
- Informatie over veranderingen in de puberteit, verschillende tempo van veranderingen
- Praktische informatie rondom menstruatie
- Informatie over onverwachte erecties en natte dromen
- Kinderen moeten al op de hoogte zijn van voortplanting, ev. vertellen over andere vormen als ivf ed.

- Meer informatie over soort voorbehoedsmiddelen
- Uitleg over SOA's en hoe je die kunt krijgen
- Vaardigheden die belangrijk zijn voor het beleven van een goede relatie
- Vaardigheden voor het aangaan van relaties
- Oefenen met; "Stel dat….." inzake seksueel misbruik
-

groepsvoorlichting	Individuele voorlichting
Gelijkgestemde groepen (bv. meisjes/jongens, pdd-nos groepje etc..)	Aansluiten bij individueel sociaal-emotioneel functioneren
Positieve invloed van de peergroup (ondersteuning/confrontatie)	Veiligheid (bij kinderen/jongeren met zeer geringe eigen ik-identiteit)
Inzichten uit individuele sessies kunnen worden getoetst in de groep	Verdere uitdieping van thema's uit groepsvoorlichting
Directe uitwisseling van kennis en ervaring	Intensieve begeleidingsstijl

3.2 De Hermeneutische Cirkel

De Hermeneutische Cirkel is een hulpmiddel om een inschatting te maken hoe de emotionele draagkracht, het verstandelijke niveau, de sociale ontwikkeling, de vaardigheden, de achtergrond en eventuele opmerkelijke gebeurtenissen zich verhouden in het leven van iemand met een verstandelijke beperking. Door gebruik te maken van de methodiek van de hermeneutische cirkel kun je de mens in zijn totaal leren zien en daardoor beter leren begrijpen. Het is een methodiek die ook in staat stelt een seksuele hulpvraag te verduidelijken.
Binnen de cirkel kunnen een aantal onderwerpen worden geplaatst:
1. De lichamelijke ontwikkeling
2. De verstandelijke ontwikkeling
3. De emotionele ontwikkeling
4. De sociale ontwikkeling
5. De persoonlijke levensgeschiedenis
6. Bijkomende psychiatrische problematiek

De Hermeneutische Cirkel

Met de Hermeneutische Cirkel is het mogelijk om:

- een op de cliënt afgestemd seksueel voorlichtingsprogramma op te stellen;
- mogelijke grensoverschrijdingen beter te doorgronden en van een antwoord voorzien;
- de cliënt respectvoller te bejegenen.

Dit kader is bruikbaar voor de individuele cliënt.

3.3 praten met jongeren

3.3.1 Praten met kinderen/jongeren

Praten met kinderen/jongeren is niet altijd makkelijk om te doen, hieronder volgen elf gouden regels die gezien kunnen worden als argument of tip.

1. Praten moet
   Door voorbeeld te geven en de dingen die professionals / ouders zeggen hebben zij invloed op de seksuele attitude en opvattingen voor hun kinderen / de kinderen van de groep. Zij kennen hun kind het beste en kunnen daardoor beter inspelen op hun seksuele ontwikkeling. Door te praten over seks merken kinderen dat ze serieus genomen worden, dat praten in een relatie belangrijk is en dat ze altijd bij hun groepsleiding /ouders terecht kunnen. Dat vergroot hun gevoel van eigenwaarde en geborgenheid.

2. Begin zo jong mogelijk
   Wacht niet tot de puberteit. Tegen die tijd hebben ze al zoveel informatie opgepikt dat hun ideeën al gevormd zijn. Kleine kinderen vinden elk gesprek met professionals en/of papa en mama nog leuk. Bovendien zijn ze nog ontvankelijk voor jouw waarden en normen op dit gebied. Hoe jonger je begint hoe vertrouwder het wordt om er over te praten. Maak gesprekken niet te ingewikkeld; zorg dat de boodschap bij hun belevingswereld en woordenschat past. Beperk het gesprek niet alleen tot de technische kant en biologische kanten van seksualiteit maar praat ook over gevoelens : wat vind je fijn en wat niet ?

3. Neem zo nodig zelf het initiatief
   Vraag n.a.v. een scène in een tv serie, items op het journaal of iets wat verteld wordt : wat vind je daar nu van ? Leg een boek of folder neer.

4. Wees hun coach
   Je stelt je in deze niet op als opvoeder maar als coach die met ze meedenkt en met ze meevoelt. Hou jezelf niet buiten schot, deel wat passend is.

5. Als ze niet willen praten biedt dan andere informatiebronnen aan
   Je hoeft heus niet overal over te praten. Is het echt intiem, zeg dan gewoon dat je het voor jezelf houdt, zoals je ook hun privacy respecteert. Vertel waar ze informatie kunnen vinden, leg een pakje condooms neer, zeg met wie ze wel kunnen praten

6. Kies een geschikt moment en gebruik elk voorstel.
   Komt het niet uit, zeg dan dat je er op een later moment op terug komt. Geef wel antwoord op elke vraag, ook al is dat een verkorte versie van de realiteit of doe je dat op een later tijdstip.
   Grijp spontane aanleidingen aan, ga er niet speciaal voor zitten. Het praat een stuk makkelijker als je net iets hebt gezien en het gesprek komt erop.

7. Wees niet bang
   Je maakt echt geen slapende honden wakker. Kinderen doorlopen eerst een aantal stadia voor ze met elkaar naar bed gaan. Het begint met (tong) zoenen,. Daarna strelen ze elkaar boven en later onder de kleren, vervolgens gaan ze naakt vrijen en pas dan…….De meeste jongeren doen hier zo'n jaar of 4 over.

8. Zoek de juiste woorden en wees duidelijk
   Kies uit het enorme arsenaal aan synoniemen de woorden waar jij je het prettigst bij voelt, maak wel duidelijk wat je ermee bedoelt. Bij kleintjes kun je aanhaken op de termen die zij zelf gebruiken.

9. Informeer je, weet wat er speelt
   Professionals en ouders hoeven niet alles te weten, enige basis kennis is nooit weg. Dit vereist een actieve opstelling : zoek in boeken, folders, internet of tv.

10. Erken je schaamtegevoel en verdeel de taken
    Beter toegeven dat je je doodschaamt dan het onderwerp doodzwijgen. Misschien dat je collega er minder moeite mee heeft.

11. Relax !
    Bedenk dat er maar weinig professionals / ouders zijn die niet nerveus zijn. Het komt het allemaal wel goed als je ze een veilige opvoedingsomgeving bied. Een warm klimaat is de beste seksschool !

3.3.2 Afspraken

Maak tijdig afspraken met kinderen/jongeren over de gespreksvoering. Handige afspraken kunnen zijn:

- Je mag alles vragen wat je wilt (ik hoef niet overal antwoord op te geven)

- Je hoeft geen dingen te bedenken, als je het niet weet mag je dat gewoon zeggen
- Als ik het fout heb dan mag je dat tegen me zeggen
- Als ik jou niet begrijp dan zal ik jou vragen het nog een keer uit te leggen
- Ik schrijf alles op want ik kan niet alles in 1 keer onthouden
- Beloof nooit geheim houding
- Stop-regel
- Met wie deel je vertrouwelijke informatie

3.3.3 Tips in de gespreksvoering

Een paar praktische tips voor de gespreksvoering met kinderen/jongeren:

- Vooral ordenen en in kaart brengen, geef niet te snel oplossingen
- Volg en zoek actief naar betekenissen
- Ingaan op de inhoud van een verhaal, niet alleen ingaan op gevoelens
- Let op professionele distantie

3.3.4 Pedagogisch begeleidingsgesprek rondom seksualiteit

In de gesprekvoering kun je de volgende lijn hanteren:

- Maak van te voren duidelijk waar je het met de jongere over wilt hebben
- Geef de jongere de controle over het gesprek
- Luister actief naar wat de jongere wil
- Vraag concreet door
- Stel vragen in de actieve vorm
- Stel eenvoudige vragen afhankelijk van het ontwikkelingsniveau
- Stel zoveel mogelijk open vragen
- Vat korte stukjes samen en vraag of de jongere het begrepen heeft
- Geef vooral ik-boodschappen
- Geef gevoelsreflecties
- Maak afspraken en leg deze schriftelijk vast

3.4 Praten met volwassenen

3.4.1 Praten met ouders

Seksualiteit is een heel gezond en onontkoombaar gegeven in de ontwikkeling van kinderen. Het betekent dat je leert omgaan met elkaar in de intiemste vorm. Het is belangrijk dat je dat leert als kind , dat hoort erbij. Als volwassenen heb je daar een functie in. Kinderen zien jou als voorbeeld en gaan de dingen integreren die jij doet.
Seksualiteit bepaal je vanuit je eigen normen, normen zijn wat je goed of fout vind.
Je eigen opvoeding kan een grote rol spelen. Je eigen opvoeding en ervaringen kunnen een grote rol spelen in hoe je reageert als volwassene.
Voor ouders geldt dat het belangrijk is dat zij hun kinderen begeleiden door over het onderwerp te praten. Als je er gewoon over doet verdwijnt de taboesfeer die vaak rust op het onderwerp.
De begeleiding bestaat er deels uit dat ouders aan hun kinderen vragen wat ze al weten zodat ze ontbrekende informatie kunnen aanvullen.

Leg als ouder(s) het verschil uit met vroeger : vroeger was het opvoeden meer gericht op straffen en strak houden. Nu is het opvoeden meer gericht op de ontwikkeling van het kind. Seksualiteit hoort hierbij.

Ouders zijn de aangewezen personen om hun kind te begeleiden op diens seksuele levenspad.

3.4.2 Praten met collega's

Het is goed om als collega's 1 lijn te trekken, dat gebeurt nog veel te weinig. Mag een kind wel / niet op schoot, geef je het wel / niet een aai over de bol ? Welke opmerkingen zeg je wel/niet, wanneer loop je wel/niet een kamer op?

Het is in een team van professionals meer nodig om regels en afspraken te maken met elkaar dan in een gezin gebruikelijk is.

Aantekeningen

Werkblad
Waarden en normen: ‘boodschappen’ van vroeger

Welke boodschappen heb jij meegekregen in je jeugd rond relaties en sexualiteit?

- Kruis aan welke boodschappen je hebt meegekregen en vul de lijst eventueel aan met andere zinnen.
- Ga na van wie en op welke manier je deze ideeën meekreeg.
- Ga na in hoeverre deze boodschappen of delen ervan nu nog een rol spelen in je leven / werk.

☐ Over seks praat je niet.

☐ Leer je eigen lichaam kennen en waarderen.

☐ Zelfbevrediging hoort niet; zeker niet in een relatie.

☐ Mannen zijn altijd uit op seks.

☐ Seks is iets voor later, als je een vaste relatie hebt.

☐ Vrijen is een uiting van liefde.

☐ Jongens/mannen horen het initiatief te nemen.

☐ Meisjes/vrouwen horen af te wachten.

☐ Het is goed om veel seksuele ervaring te hebben.

☐ Masturbatie is iets plezierigs.

☐ Seks is iets opwindends / spannends.

☐ Seksuele lust is slecht; je hoort het te onderdrukken.

☐ Seks is altijd mooi, fijn en romantisch.

☐ Als je veel van elkaar houdt, gaat seks vanzelf groed.

☐ Mannen horen met seks actief te zijn, vrouwen passief.

☐ Seks hoort alleen thuis binnen het huwelijk.

☐ Seks hoort alleen thuis in een langdurige relatie.

☐ Als een vrouw een man opwindt, moet ze het ook afmaken.

☐ Een echte man heeft altijd zin in seks en kan altijd.

☐ Een vrouw hoort niet meteen op avances in te gaan.

☐ Heteroseks is de enige echte seks.

.....

Werkblad
Woordgebruik

Een van de eerste hindernissen die u tegenkomt bij het praten over seksualiteit is het woordgebruik.
In deze oefening wordt enerzijds gekeken naar de woorden waarmee je zelf bent opgevoed en of hieruit conclusies zijn te trekken naar de seksuele opvoeding van kinderen / jongeren waar je mee werkt. Anderzijds wordt gekeken naar welk woordgebruik er nu wordt gehanteerd en naar de effecten daarvan.
Schrijf voor elk van de volgende begrippen achtereenvolgens op: welk woord je ouders gebruikten toen je klein was, welk woord je zelf gebruikte tijdens en na de puberteit, welk woord je nu beroepsmatig gebruikt en tenslotte welk woord je in je werk naar kinderen/jongeren gebruikt.

Welk woord wordt gebruikt voor:	**Je ouders en/of opvoeders**	**Jezelf vroeger**	**Nu beroepsmatig**	**Door je cliënten**
vrouwelijk geslachtsorgaan				
mannelijk geslachtsorgaan				
clitoris				
eikel				
geslachts-gemeenschap				
homo-seksualiteit				
masturbatie				

Werkblad
Observatieformulier begeleidingsgesprek seksualiteit

1. Hoe werd de start van het gesprek gemaakt? Denk bijv. aan:

- Maak van te voren duidelijk waar je het met de jongere over wil hebben.

2. Wat vond je van de sfeer van het gesprek?

3. Welke vragen werden er gesteld?
Open vragen / Gesloten vragen / Aanmoedigende vragen / Sturende vragen

4. Wat ging goed? Denk aan:

- Maak van te voren duidelijk waar je het met de jongere over wil hebben
- Geef de jongere controle over het gesprek
- Luister actief naar wat een jongere wil
- Vraag concreet door
- Stel vragen in de actieve vorm en stel eenvoudige vragen
- Stel zoveel mogelijk open vragen
- Vat korte stukjes samen
- Geef vooral ik-boodschappen
- Geef gevoelsreflecties
- Maak afspraken en leg deze schriftelijk vast
- Woordgebruik

5. Non-verbale houding / lichaamstaal?

6. Wat is er te zeggen over woordgebruik?

7. Welke tip heb je?

Werkblad
Plan van aanpak voorlichting

Doelen:

Middelen:

Werkwijze (wie, waar, wanneer, wat en hoe):

Afspraken:

1.

2.

3.

4.

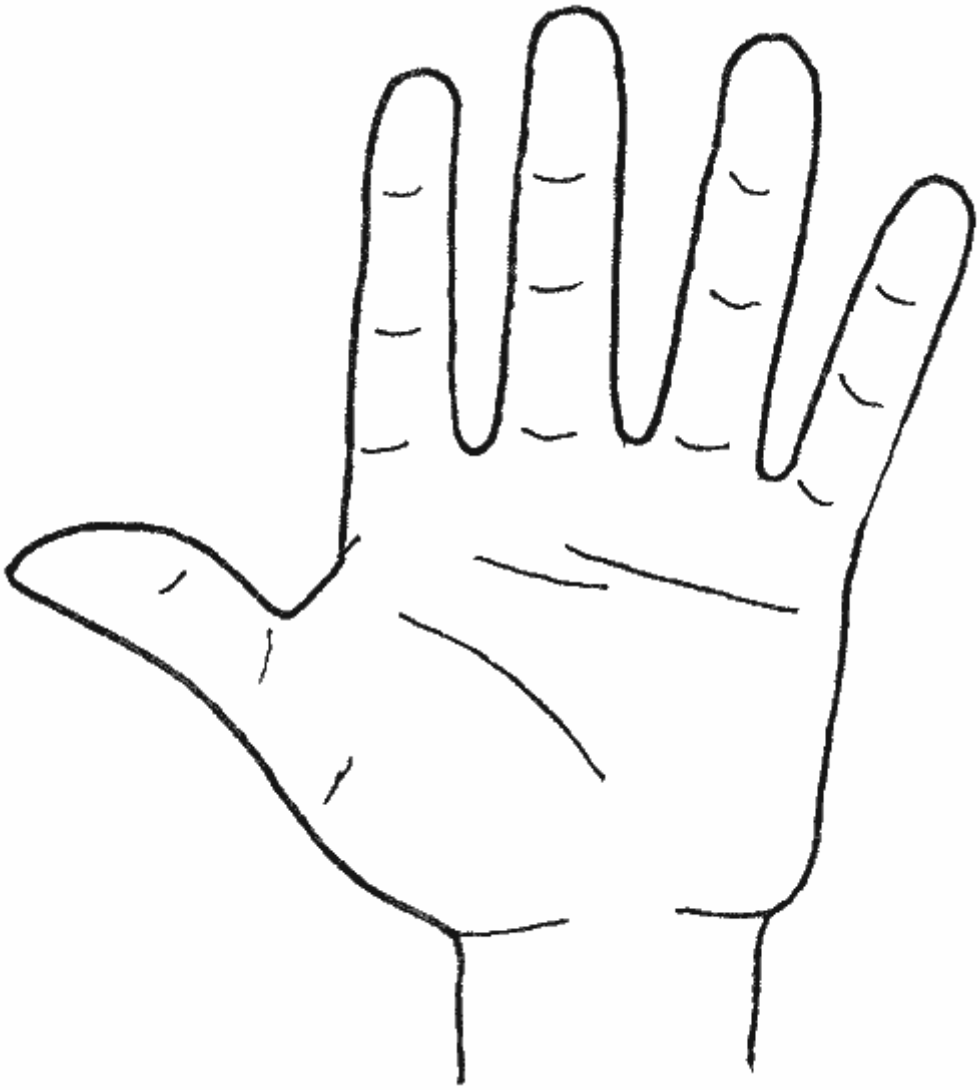

Deel 2

Werken met vlaggensysteem

Inleiding
In de hulpverlening is seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik een thema wat professionals bezig houdt. Wat is nu eigenlijk grensoverschrijdend gedrag ? Wanneer is er sprake van misbruik ? Welke interventies kun je dan plegen ? Daarbij speelt tevens een rol op welke wijze je persoonlijke waarden, normen en beleving van invloed kunnen zijn op je professionele handelen. Van professionals wordt verwacht dat zij objectief kunnen signaleren en interventies kunnen doen. Het 'werken met het vlaggensysteem' is een training die hier handvatten voor geeft.

Inhoud van de training
In de training wordt aandacht besteed aan de volgende thema's:

- Betekenisgeving van de 4 kleuren vlaggen
- Zes criteria welke aangeven of er sprake is van seksueel grensoverschrijdend gedrag
- Normatieve lijst waarin seksuele gedragingen van kinderen en jongeren van 0-19 jaar zijn benoemd
- Op welke wijze hanteer je de vlaggen, criteria en normatieve lijst ?
- Hoe voer je de gesprekken met de betrokkenen als er sprake is van seksueel grensoverschrijdend gedrag of seksueel misbruik?

Doel en verwachte resultaten
Na deze training heb je kennis over het vlaggensysteem en hoe je dit kunt gebruiken om seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik te signaleren. Tevens kun je in gesprek gaan met de betrokkenen over dit gedrag en ben je op de hoogte van de mogelijke interventies.

De inhoud van deze training sluit aan bij de thema competentie 'seksualiteit ontwikkeling, seksueel risicogedrag en seksueel misbruik' en is met name gericht op (herkennen van en in gesprek gaan over) seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik.

Voor wie?
De training is bedoeld voor professionals die werken met jongeren en / of ouders en kennis hebben van een gezonde seksuele vorming en ontwikkeling en die meer willen weten over de inhoud en de werkwijze van het vlaggensysteem.

Werkwijze
In de training word gebruik gemaakt van de inhoud van het pakket ' werken met het vlaggensysteem'. Van de deelnemers wordt een actieve bijdrage gevraagd in de vorm van het oefenen van gesprekken en inbrengen van casuïstiek. Er wordt zowel plenair als in groepjes gewerkt.

Tijd
De training bestaat uit 1 bijeenkomst van een dag. Er wordt 12 uur zelfstudie gevraagd.

Praktische informatie
De training wordt afgesloten met een certificaat met 5,25 accreditatiepunten. Om voor certificering in aanmerking te komen geldt een aanwezigheidsplicht van 100%. Indien je niet voldoet aan voornoemde voorwaarden, volgt geen certificering.

Hoofdstuk 1: betekenisgeving vlaggen en criteria

1.1 Betekenisgeving van de vier kleuren vlaggen
Het vlaggensysteem kent vier vlaggen; de groene vlag, de gele vlag, de rode vlag en de zwarte vlag. Elke vlag kenmerkt een stadium van seksueel gedrag en geeft de mate van wel of niet grensoverschrijdend gedrag aan. Tevens kent elke vlag reactiemogelijkheden.

Groene vlag – Aanvaardbaar seksueel gedrag

Groene vlag kan zijn:
- Wanneer er duidelijke wederzijdse toestemming is
- Geen enkele vorm van druk of dwang
  en
- Beiden partijen gelijkwaardig zijn
- Het gedrag is bij leeftijdsgenoten geobserveerd
- Is niet aanstootgevend voor anderen
- Is niet schadelijk voor het kind of de jongere zelf

Reactiemogelijkheden:
- De situatie bekijken/beluisteren
- De situatie benoemen
- De situatie bevestigen of bewust niet reageren op de situatie

Voorbeelden van situaties met een groene vlag:
- Twee kleuters kijken naar elkaar terwijl ze plassen. Ze vinden het allebei grappig.
- Een meisje (8) maakt seksgrapjes met haar vriendinnetjes.
- Twee klasgenoten kussen elkaar.
- Puberende jongens praten over masturberen.

Gele vlag – licht grensoverschrijdend gedrag

Gele vlag kan zijn:
- Eenmalige seksuele gebeurtenis, verbaal of fysiek, maar zonder penetratie
- Er is geen duidelijke afwijzing
- De ongelijkwaardigheid tussen de betrokkenen is niet groot, of het gaat over minder seksueel ingrijpende aanrakingen of contacten (strelen bijvoorbeeld)
- Weinig dwang of overreding gebruikt, betrokkenen kunnen zich gemakkelijk aan het gebeuren onttrekken
- Er wordt geen geheimhouding afgedwongen
- Betrokkenen ervaren het als onaangenaam of vervelend, maar ervaren geen angst
- De context is relatief veilig
- Het gedrag past niet helemaal binnen de context of er is toch een zekere voorzichtigheid geboden
- Er is een kleine afwijking voor de leeftijd en ontwikkeling
- Er is een klein risico mee verbonden

Reactiemogelijkheden:

- De situatie bekijken/beluisteren
- De situatie benoemen en begrenzen
- Bij kleine kinderen hoef je een gele situatie zelfs niet te begrenzen. Bij hen kan volstaan ze even af te leiden
- De situatie verbieden is niet nodig, uitleggen waarom je begrenst wel.

Voorbeelden van situaties met een gele vlag:

- Een kind begluurt een meisje tijdens de zwemles.
- Kinderen spelen experimenteerspelletjes spelen waarbij ze een opdracht moeten uitvoeren.
- Een jongere roept naar een klasgenoot : “schoon poepeke.”
- Kinderen kijken onder de toiletdeuren.

Rode vlag – ernstig grensoverschrijdend seksueel gedrag

Rode vlag kan dus zijn:

- Eenmalig ingrijpende seksuele aanraking of contact
- herhaalde minder ingrijpende seksuele aanrakingen of contacten
- Grote ongelijkwaardigheid tussen de betrokkenen
- Duidelijke dwang, geweld, chantage of druk
- Kan zich niet aan het seksueel gedrag onttrekken
- Er wordt geheimhouding afgedwongen, er is angst
- Geen steunende veilige context, het slachtoffer wordt aan zijn lot over gelaten
- Er is geen privacy, er zijn toeschouwers

Reactiemogelijkheden:

- De situatie bekijken/beluisteren
- De personen met de situatie confronteren (zonder te veroordelen); benoemen
- In plaats van te begrenzen, ga je de situatie verbieden
- Je legt best uit waarom je de situatie verbied
- Herstel of bemiddel, en kondig maatregelen aan indien het gedrag herhaald wordt.

Voorbeelden van situaties met een rode vlag:

- Een jongere stuurt seksberichtjes naar een meisje in de klas, zonder dat zij dat wil.
- Een jongere grijpt naar de borsten van een klasgenoot.
- Jongeren/kinderen dwingen elkaar mee te doen aan tastspelletjes.
- Een jongere masturbeert waar de klasgenoten bij zijn.

Zwarte vlag – zwaar grensoverschrijdend seksueel gedrag

Zwart wordt het dus wanneer:

- Herhaalde ingrijpende seksuele aanrakingen of contacten
- Herhaald rood gedrag voor komt
- Gelijkwaardigheid niet bestaat, of een volwassene of groep betrokken is
- Grote afhankelijkheid van het slachtoffer
- Zware dwang, bedreiging, geweld

- Het slachtoffer heeft herhaald angst te ervaren, is niet opgevangen, zijn noden zijn genegeerd
- De pleger zou redelijkerwijze moeten weten dat hij/zij het slachtoffer schade berokkent
- Het gedrag past niet in de context
- Het gevaar is groot, gevolgen kunnen ernstig zijn
- Grote afwijking van de normatieve lijst

Reactiemogelijkheden:

- De situatie bekijken/beluisteren
- De personen met de situatie confronteren (zonder te veroordelen); benoemen
- Het gedrag verbieden, maar ook tussenkomen met een straf of maatregel en uitleggen waarom je dat doet
- De situatie voorkomen in de toekomst; verantwoordelijken op de hoogte brengen en stappen ondernemen.

Voorbeelden van situaties met een zwarte vlag

- Enkele jongeren hebben een filmpje online gezet van een meisje dat zich uitkleedt voor de webcam.
- Een jongere (15) heeft seks met iemand die veel jonger is.
- Een jongere (12) verplicht kleuters om aan zijn geslachtsdelen te komen.

1.2 Betekenisgeving criteria

Welke vlag er toegekend wordt aan welke situatie wordt mede bepaald door de 6 criteria. Door deze langs te lopen en te kijken welke criteria op ‘ja’ gezet kan worden en welke er op ‘nee’ gezet kan worden word de kleur vlag bepaald. Hierin zijn vele variaties mogelijk afhankelijk van de situaties.

Toestemming

Seksueel (getint) gedrag is alleen oké als alle betrokkenen ermee akkoord gaan en zich er prettig bij voelen. Ze moeten met volle bewustzijn instemmen en dat kan enkel als alle betrokkenen begrijpen wat er gaat gebeuren en wat de gevolgen kunnen zijn. Niet protesteren of je niet verzetten mag dus niet verward worden met toestemming geven.

Vrijwilligheid

Er mag bij seksueel (getint) gedrag geen vorm van beloning, manipulatie, druk of dwang in het spel zijn. Ook subtiele vormen van dwang zijn ongepast. Dwang of druk kan dus gaan van verleiding, beloning , manipulatie, beloftes tot dreiging, chantage, geweld of pijn.

Gelijkwaardigheid

Seksueel (getint) gedrag is alleen oké tussen gelijkwaardige partners. De één mag de ander niet overheersen. Er moet evenwicht zijn op vlak van leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring, maturiteit (door ervaring verkregen evenwichtige levenshouding), status.

Ontwikkeling

Bij elke ontwikkelingsfase hoort seksueel (getint) gedrag dat typisch en dus aanvaardbaar is voor die fase. Seksueel gedrag dat niet past bij een bepaalde leeftijd of ontwikkelingsfase is niet oké. Hou er wel rekening mee dat de ontwikkeling geleidelijk verloopt en niet alle kinderen en jongeren hetzelfde tempo of traject lopen.

Context

Regels voor seksueel gedrag verschillen volgens de situatie. Gezond seksueel gedrag is aangepast aan de context: de situatie of omstandigheden. Regels kunnen veranderen naargelang de context. Contexten waar minder privacy mogelijk is laten minder seksueel gedrag toe.

Zelfrespect
Soms kan seksueel (getint) gedrag fysieke, emotionele of psychische schade veroorzaken. Het kind of de jongere kan zichzelf vernederen of pijn doen, een risico lopen……Dit is niet de bedoeling. Aan seks hoor je een goed gevoel over te houden. Kinderen en jongeren mogen zichzelf door wat ze doen of door een situatie geen schade berokkenen.

Hoofdstuk 2: Seksualisering, seks en grensoverschrijdend

1.1 Seksualisering, seks en grensoverschrijding: wat weten we?

Er word een dubbel moraal uitgezonden naar jongens en meisjes.
Binnen culturen is er een verschil tussen de opvattingen over sekserollen, deze verschillen zijn groter in culturen waar familie-eer een grote rol speelt.

De media heeft een tweeledige rol in de sekserollen/ het dubbele moraal naar jongens en meisjes toe:

- Bevestiging genderstereotiepe beeldvorming, ook druk op jongens om initiatief te nemen en meisjes te versieren.
- (intern) dilemma voor meisjes: seksueel lijken (medianormen) dat niet mogen zijn (maatschappelijke normen).

Pornogebruik door jongeren gaat samen naarmate jongeren meer ervaring hebben met Seksueel grensoverschrijdend gedrag en een grotere acceptatie hebben van controversiële seks (zoals ruilseks)

De invloed van de media is een samenspel van factoren: belevingswereld van jongeren waarin ook school, leeftijdgenoten en ouders een belangrijke rol spelen. Andere factoren zijn kennis, algemene seksuele ervaring en voorlichting

2.2 Seksualisering, seks en grensoverschrijding: gevolgen?

- Psychosociaal welzijn
  - Vergelijken met ideaalbeelden in media, onhaalbaar ideaal.
  - Lager gevoel van eigenwaarde bij meisjes (zelfbeeld).
- Dubbele moraal, seks en grenzen:
  - Meisjes worden nog steeds verantwoordelijk gehouden voor aangeven van grenzen,

    Voor mogelijke grensoverschrijding (zoals aanranding en verkrachting).
  - Meisjes komen hierdoor onvoldoende toe aan herkennen en realiseren wensen.
  - Jongens nauwelijks bewust van eigen grenzen.
- Geseksualiseerde samenleving met weinig kennis.
- Seksuele weerbaarheid beperkt aanwezig.
- Verschillen in visie seks verlamt teams.
- De discussie seks is vaak geladen en persoonlijk.
- Er is een groot gevoel van verantwoordelijkheid.
- Soms vooral risico’s vermijden.
- Seksuele ontwikkeling krijgt moeilijk ruimte.
- Overreactie of laisser faire.
- Men gaat het gesprek vaak uit de weg.
- Mistoestanden blijven lang toegedekt.

Hand-out 1
Stuurwiel

	Ik doe alleen seksuele dingen als ik die zelf wil en als de ander akkoord gaat.
	Ik voel me niet onder druk gezet, ik zet niemand onder druk.
	Ik ben niet de meerdere of de mindere.
	Ik doe dingen die passen bij mijn leeftijd.
	Ik doe de dingen op een plaats en een manier die anderen niet storen.
	Ik doe mezelf of anderen geen pijn.

Hand-out 2
Vlagkaartjes

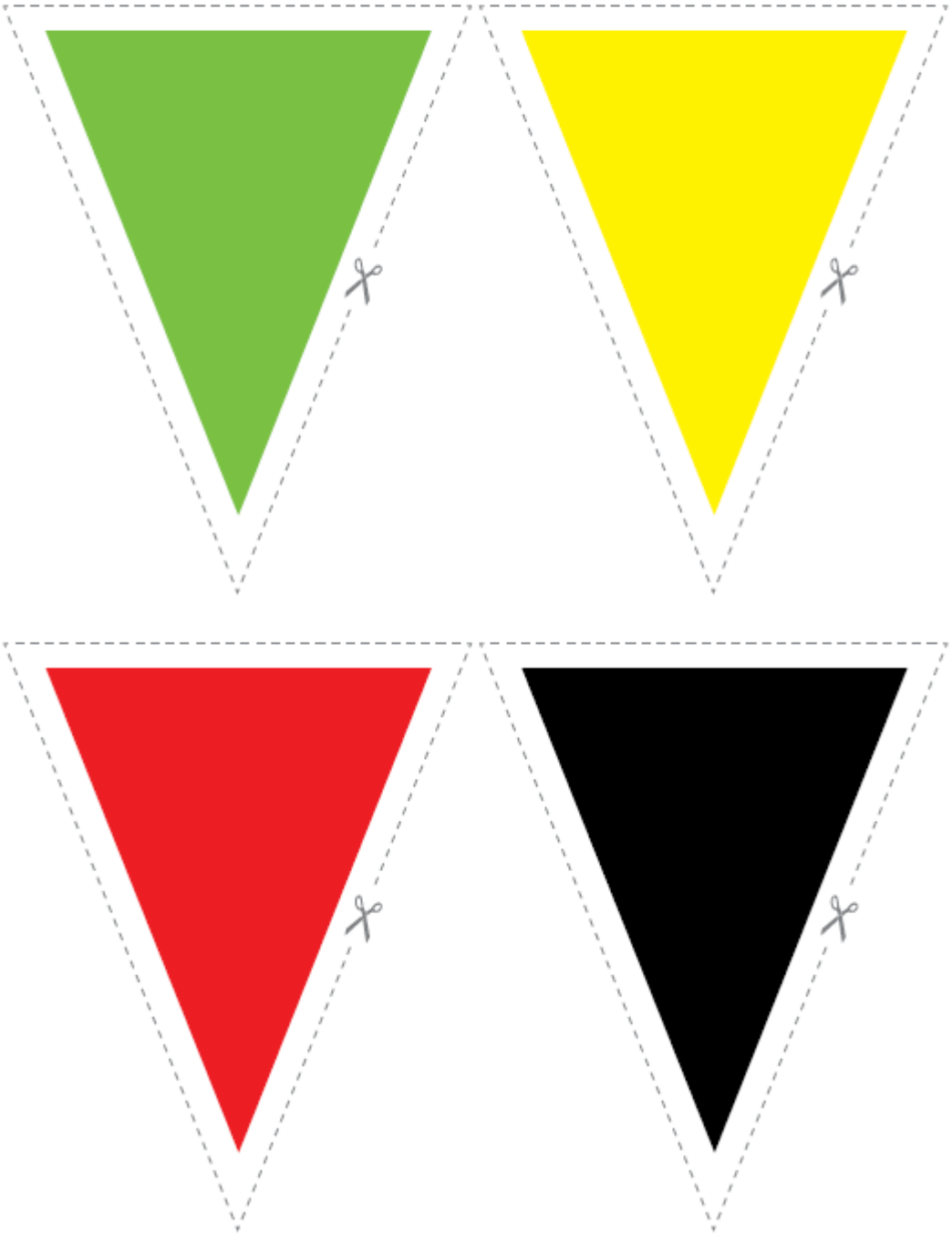

Hand-out 4
Familie

Hand-out 4
Familie

Hand-out 4
Familie

Hand-out 4
Familie

Hand-out 4
Familie

Hand-out 6
Korte versie van de normatieve lijst

leeftijd	Groene vlag	Gele vlag	Rode vlag	Zwarte vlag
Baby's 0 tot 1,5 j	• Duimzuigen, exploratie van het eigen lichaam en genitaal spel. • Interesse in en willen aanraken van genitaliën van anderen. • Naakt rondlopen of kruipen. • Seksuele opwinding en erecties komen voor.	Niet beschreven	• Niet beschreven.	• Niet beschreven.
Peuters 1,5 tot 3 j	• Stoeien en knuffelen. • Gluren, aanraken, nieuwsgierig onderzoeken. • Eigen geslachtsdeel wordt ontdekt als lustvol; zelfbevrediging komt voor. • Grote interesse in naakte lichamen; naakt rondlopen. • Gebruik van 'vieze woorden'.	• Eenmalig borsten aanraken indien de context dit niet toelaat. • Eenmalige poging tot het ontbloten van andermans geslachtsdelen zonder diens toestemming. • Mooning (opzettelijk ontbloten en toekeren van het eigen achterwerk). • Tong in iemands mond steken tijdens het kussen. • Storend bezig zijn met zelfbevrediging of met seksspelletjes. • Herhaald vieze woorden uitspreken wanneer de context het niet toelaat	• Objecten in de anus/vagina steken. • Oraal contact met geslachtsdelen. • Herhaalde pogingen tot het aanraken of ontbloten van andermans geslachtsdelen.	• Herhaald oraal contact met geslachtsdelen.
Kleuters 3 tot 6 j	• Genderbesef en rollenpatroon. • Vragen stellen over of het willen aanraken van borsten, achterwerk of genitaliën van vertrouwde volwassenen (bijvoorbeeld tijdens het baden). • Zelfbevrediging komt voor. • Seksuele spelletjes (doktertje, moedertje en vadertje); stapelen (naakt op elkaar liggen). • Gebruik van 'vieze woorden'; moppen en tekeningen over seks. • Kusjes geven, verliefdheid.	• Eenmalig seksueel expliciete taal, geluiden en tekeningen maken. • Eenmalig gluren, exhibitionisme, naar porno kijken. • Veel bezig zijn met zelfbevrediging (solo of wederzijds). • Gore gesprekken over seks met leeftijdsgenoten. • Niet bij de leeftijd passende kennis over seks. • Tong in iemands mond steken tijdens het kussen. • Seks nabootsen. • mooning.	• Objecten in de anus/vagina steken. • Herhaalde seksuele pesterijen. • Herhaald gluren, exhibitionisme, naar porno kijken. • Dwangmatige zelfbevrediging. • Herhaald seksueel expliciet taalgebruik. • Oraal aan andermans geslachtsdelen komen. • Angst opwekken. • Met manipulatie, druk of chantage seksuele aanrakingen afdwingen. • Poging tot geslachtsgemeenschap. • Herhaald seksueel expliciete gesprekken met groot leeftijdsverschil.	• Herhaald objecten in de anus/vagina steken. • De andere pijn doen tijdens seksuele spelletjes. • Herhaald oraal contact. • Herhaalde pogingen tot geslachtsgemeenschap.

Hand-out 6
Korte versie van de normatieve lijst

leeftijd	Groene vlag	Gele vlag	Rode vlag	Zwarte vlag
Kinderen 6 tot 11 j	• Uitdagend en verleidelijk gedrag vertonen t.a.v. volwassenen, bijvoorbeeld op de schoot klimmen en aanhalig zijn. • Schaamtegevoel en preutsheid. • Grote nieuwsgierigheid en verlangen naar kennis. • Mopjes en tekeningen over seks. • Veel experimenteren en het eigen lichaam verkennen. • Gevoelens van verliefd zijn geraken gepaard met lichamelijk contact: eerste voorzichtige aanrakingen, zoenen. • Seksuele spelletjes met andere kinderen, maar meer in het geniep. • Zelfbevrediging, ook wederzijds. • Praten over seks en samen naar seksplaatjes kijken.	• Met het lichaam tegen anderen aanwrijven en Lolita-gedrag (verleidelijk gedrag t.a.v. volwassenen). • Mooning (opzettelijk ontbloten en tonen van het eigen achterwerk). • Eenmalig gluren. • Eenmalig tekeningen maken over onzedelijke en/of gewelddadige seks; seksuele schuttingtaal. • Eenmalig anderen willen uitkleden zonder toestemming; gluren. • Tong in de mond tijdens kussen. • Onbekenden knuffelen. • Eenmalig tonen van de geslachtdelen (ook via webcam) aan onbekenden. • Anderen storen met (wederzijdse) zelfbevrediging; seksueel expliciet gedrag met leeftijdsgenoten. • Naar sekslijnen bellen.	• Zichzelf verlagen of vernederen met seksuele thema's (bijvoorbeeld kledij die zicht toelaat op de borsten e.d.). • Herhaaldelijk gluren. • Herhaaldelijk tekeningen maken over onzedelijke en/of gewelddadige seks; seksuele schuttingtaal. • Expliciete gesprekken over seks met leeftijdsverschil. • Eenmalige seksuele pesterijen. • Herhaaldelijk anderen willen uitkleden zonder toestemming. • Eenmalig aanraken van de geslachtsdelen met de mond. • Herhaaldelijk tonen van de geslachtdelen (ook via webcam) aan onbekenden. • Eenmalig anderen onder (groeps)druk dwingen mee te doen aan seksspelletjes. • Voorwerpen in de vagina/anus stoppen. • Opvallend met seks bezig zijn (ook via internet). • Poging tot seksueel contact met toesteming, met leeftijdsgenoten.	• Herhaaldelijk seksuele pesterijen. • Herhaald aanraken van de geslachtdelen met de mond. • Herhaaldelijk anderen onder (groeps)druk dwingen mee te doen aan seksspelletjes. Anderen pijn doen met seksueel gedrag. • (Poging tot) geslachtsgemeenschap en/of anaal contact met jonger(e) kind(eren).
Tieners 12 tot 14 j	• Begin puberteit: aandacht voor eigen lichaam en dat van de andere neemt toe. Homoseksuele gevoelens zijn zeer algemeen, vooral vanwege de wankele seksuele identiteit. • Gevoelens van seksuele opwinding en aantrekking; eerste seksuele fantasieën. • Niet-aanstootgevende seksuele grapjes. • Interesse in erotica. • (Wederzijdse) masturbatie. • Ervaring met seksueel gedrag: tongzoenen, oppervlakkig vrijen en aanraken. • Flirten op het internet en over seks chatten met leeftijdsgenoten.	• Met het lichaam tegen anderen aanwrijven en Lolita-gedrag (verleidelijk gedrag t.a.v. volwassenen). • Eenmalig gluren. • Eenmalige seksuele plagerijen. • Grote interesse in porno. • Opvallend veel bezig zijn met seks (ook masturbatie). • Promiscue gedrag. • Geslachtsgemeenschap met leeftijdsgenoot, met toestemming. • Cyberseks hebben met een onbekende (via webcam). • Een afspraak om seks te hebben met een internetkennis. • mooning.	• Zichzelf verlagen of vernederen met seksuele thema's (bijvoorbeeld kledij die zicht toelaat op de borsten e.d.). • Herhaaldelijk gluren; proberen anderen uit te kleden. • Herhaaldelijke seksuele pesterijen. • Interesse en in beslag genomen worden door agressieve porno, agressieve seksuele gedachten en thema's. • Eenmalig anderen onder (groeps)druk dwingen mee te doen met seksspelletjes, ook via internet. • Anaal en oraal contact. • Voorwerpen in de vagina/anus inbrengen. • Seksueel contact in ruil voor een beloning. • Cyberseksessie ongevraagd opnemen. • Een prostituee bezoeken.	• Bewust toekijken bij (groeps)verkrachting. • Ongevraagd naaktfoto's maken en verspreiden. • Kinderporno maken en/of verspreiden. • Herhaaldelijk anderen onder (groeps)druk dwingen mee te doen met seksspelletjes, ook via internet. • De andere(n) pijn doen tijdens het seksuele spel; genitale verwondingen veroorzaken; seksueel contact met dieren. • Zich prostitueren • Cyberseksessie ongevraagd verspreiden.

Hand-out 6
Korte versie van de normatieve lijst

leeftijd	Groene vlag	Gele vlag	Rode vlag	Zwarte vlag
Jongeren 15 tot 17 j	• Relatievorming: de meest voorkomende vorm is seriële monogamie (één vaste relatie en als dat niets wordt, met iemand anders proberen). • Niet-aanstootgevende seksuele grapjes; expliciete conversaties over seks met leeftijdsgenoten. • Interesse in erotica. • Flirten op het internet en over seks chatten met leeftijdsgenoten. • (Wederzijdse) masturbatie. • Vrijen gaat steeds verder: van het (laten) aanraken van de borsten en onder de kleding over het (laten) aanraken van geslachtsdelen naar naakt vrijen. Orale seks met leeftijdsgenoten. Geslachtsgemeenschap. • Experimenteren met verschillende vormen van seks.	• Eenmalig gluren. • Eenmalige seksuele plagerijen. Seksueel agressieve praat. • Grote interesse in porno. • Cyberseks hebben met een onbekende (via webcam). • Een afspraak om seks te hebben met een internetkennis. • Opvallend veel bezig zijn met seks (ook masturbatie). • Promiscue gedrag. • Mooning. • Expliciete gesprekken over seks met jongere kinderen.	• Verlagen of vernederen van zichzelf met seksuele thema's (bijvoorbeeld kledij die zicht toelaat op borsten e.d.). • Herhaaldelijk gluren; proberen anderen uit te kleden. • Herhaaldelijke seksuele pesterijen. • In beslag genomen worden door agressieve porno, agressieve seksuele gedachten en thema's. • Cyberseksessie ongevraagd opnemen. • Eenmalig anderen onder (groeps)druk dwingen mee te doen met seksspelletjes. • Seksueel contact in ruil voor een beloning. • Zich prostitueren of een prostituee bezoeken.	• Bewust toekijken bij (groeps)verkrachting. • Ongevraagd naaktfoto's maken en verspreiden. • Het maken en/ of verspreiden van kinderporno. • Cyberseksessie ongevraagd verspreiden. • Herhaaldelijk anderen onder (groeps)druk dwingen mee te doen met seksspelletjes, ook via internet. • De andere(n) pijn doen tijdens het seksuele spel; genitale verwondingen veroorzaken; seksueel contact met dieren. • Geslachtsgemeenschap, anaal contact en andere seksuele handelingen met een significant niet-gelijkwaardige partner of zonder wederzijdse toestemming.

Referenties

Ameye, Y. (1996). Jonge daders van seksueel misbruik. Een literatuurstudie. Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad Licentiaat in de Familiale en Seksuologische Wetenschappen o.l.v. Prof. Piet Nijs. Leuven: Katholieke Universiteit.

Araji, S. K. (2004). Preadolescents and adolescents. Evaluating normative and non-normative sexual behaviours and development. In: O'Reilly, G., Marshall, W. L., Carr, A., & Beckett, R. C. (eds.). The handbook of clinical intervention with young people who sexually abuse. New York: Brunner-Routledge.

Barbaree, H. E., & Marshall, W. L. (eds.) (2006). The juvenile sex offender. New York en London: The Guilford Press.

Bancroft, J. (ed.) et al. (2003). Sexual development in childhood. Bloomington: Indiana University Press.

Brugman, E., Goedhart, H., Vogels, T. , & Van Zessen, G. (1995). Jeugd en seks '95. Resultaten van het nationale scholierenonderzoek. Utrecht: SWP.

Cohen-Kettenis, P., & Sandfort, T. (1996). Seksueel gedrag van kinderen: een kwantitatief onderzoek onder moeders. Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 20, blz. 254-265.

Creemers, C., Vermeiren, R., & Deboutte, D. (2007). Seksueel grensoverschrijdend gedrag door kinderen. In: Van Wijk, A. P., Bullens, R.A.R., & Van Den Eshof, P.. Facetten van zedencriminaliteit. Den Haag: Elsevier.

de Graaf, H., Höing, M., Zaagsma, M., & Vanwesenbeeck, I. (2007). Tienerseks. Vormen van instrumentele seks onder tieners. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

de Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005. Utrecht: Rutgers Nisso Groep/Nederlands Jeugd instituut/MOVISIE.

de Graaf, H., & Rademakers, J. (2003). Seks in de groei. Een verkennend onderzoek naar de (pre-)seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen. RNG-studies nr. 2. Delft: Eburon.

de Graaf, H., & Rademakers, J. (2007). Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen. Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 31, blz. 184-194.

de Graaf, H., & Vanwesenbeeck, I. (2006). 'Seks is een game'. Gewenst en ongewenst seksueel gedrag van jongeren op internet, Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

de Graaf, H., Neeleman, A., Vennix, P., & Van Son-Schoones, N. (2004). De seksuele levensloop. In: Gijs, L. (ed.) et al. Seksuologie. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

De Wit, J., Van Der Veer, G., & Slot, N. W. (1995). Psychologie van de adolescentie. Baarn: Intro.

Delfos, M. F. (1996). Kinderen in ontwikkeling. Stoornissen en belemmeringen. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Dieltjens, S., & Meurs, P. (2008). Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen. Siblingseks: spelletjes, nieuwsgierigheid, misbruik en incest. Cahiers Seksuele Psychologie en Seksuologie nr. 4. Antwerpen en Apeldoorn: Garant.

Eggermont, S. (2006). Television viewing and adolescents' beliefs about sexuality. The effect of different program clusters. In: Eggermont, S. The impact of television viewing on adolescents' sexual socialization. Leuven: Katholieke Universiteit, 2006.

Felten, H., Janssens, K., & Brants, L. (2009). Seksualisering: je denkt dat het normaal is. Onderzoek naar de beleving van jongeren. Utrecht: MOVISIE.

Frans, E. Interview in Humo nummer 3467 van 13 februari 2007.

Friedrich, W. N., Grambsch, P., Broughton, D., Kuiper, J., & Beilke, R. L. (1991). Normative sexual behavior in children. Pediatrics, nr. 88, blz. 456-464.

Friedrich, W.N., Fisher, J., Broughton, D., Houston, M., & Shafran, C. S. (1998). Normative sexual behavior in children: A contemporary sample. Pediatrics, nr. 101, blz. 9.

Hayez, J.-Y. (2005). Ook kinderen hebben een lichaam. Kinderen leren omgaan met seksualiteit. Tielt: Lannoo.

Heuves, W. (2006). Pubers. Ontwikkeling en problemen. Assen: Van Gorcum.

Janssens, K., Schakenraad, W., Lammers, M. en Brants, L. (2009). Seks: waar ligt de grens? Jongeren en docenten uit het Amsterdamse praktijkonderwijs aan het woord (Brochure), Utrecht: MOVISIE.

Klaï, T., & Ponjaert-Kristoffersen, I (2000). Kinderen en seksualiteit. In: Jaarboek seksualiteit, relaties, geboorteregeling. Gent: Federatie Centra voor geboorteregeling en seksuele opvoeding.

Klaï, T. (2004). Intergenerationeel onderzoek naar de communicatie over seksualiteit: een studie bij ouders en jongeren van 15 tot 21 jaar. Proefschrift ingediend met het oog op het behalen van de graad van Doctor in de Psychologische Wetenschappen. Brussel: VUB.

Klaï, T., & Vermeiren, K. (2006). 'La vie sexuelle des jeunes'. Antenne, jaargang 24, nr. 3, blz. 19-27.

Kohnstamm, R. (1993). Kleine ontwikkelingspsychologie I. Het jonge kind. Houten en Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.

Laan, M., Rademakers, J., & Straver, C. J. (1996). De beleving van lichamelijkheid en intimiteit door kinderen. Kind en Adolescent, 17(1), blz. 32-37.

Oostveen, J. M. E., Meulmeester, J. F., & Cohen-Kettenis, P. T. (1994). Seksueel gedrag van kleuters. Nederlands tijdschrift voor geneeskunde 138, nr. 44, blz. 2200-2204.

Ohlrichs, Y. (2007). Normale seksuele ontwikkeling. In: Van Wijk, A. P., Bullens R. A. R., & Van Den Eshof, P. Facetten van zedencriminaliteit. Den Haag: Elsevier.

Pelleriaux, K., & Van Ouytsel, J. (eds.) (2004). De houding van Vlaamse scholieren tegenover holebiseksualiteit (scholierenenquête 2003). Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

PPSI-Informatieblad Maart 2009. Seksueel gedrag op de basisschool. Normale ontwikkeling of seksuele pressie?

Rademakers, J. (2000). Het kind als subject; de seksuele ontwikkeling van kinderen (0-12 jaar). Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 24, blz. 17-23.

Ravesloot, J. (1992). Jongeren en seksualiteit. In: Du Bois-Reymond, M. Jongeren op weg naar volwassenheid. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Roosen, C. J. A., Savenije, A., Kolman, A., & Beunderman, R. (2004). Adolescenten en de liefde. Psychotherapie met adolescenten. Assen: Van Gorcum.

Ryan, G., & Lane, S. (eds.) (1997). Juvenile sexual offending. Causes, consequences and correction. San Fransisco: Jossey-Bass.

Sandfort, T. G. M., & Rademakers, J. (2000). Childhood sexuality. Normal sexual behavior and development. New York, London en Oxford: The Haworth Press.

Schaap, M. (2003). Seksueel gedrag en de seksuele ontwikkeling van kinderen. In: Schaap, M., & Skubisz, E. (eds.) (2003). Jaarboek 2003 – Kinderen en seksualiteit; een positieve bijdrage, Janusz Korczak Stichting. Amsterdam: Narration.

Schoentjes, E., Deboutte, D., & Friedrich, W. (1999). Child Sexual Behavior Inventory: A Dutch-speaking Normative Sample. Pediatrics, nr. 104, blz. 885-893.

Straver, C. J., Cohen-Kettenis, P. T., & Slob, A. K. (1998). Seksualiteit en levensloop. In: Slob, A.K., Vink, C. W., Moors, J. P. C., & Everaerd, W. (eds.). Leerboek seksuologie. Houten en Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.

Universiteit Utrecht/RNG (2009). Eerste voorlopige resultaten Laat je nu horen: een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren (factsheet).

Van Den Berg, M.-C. (2000). Liefde op internet. Surfen, flirten en verliefd worden in de digitale wereld. Amsterdam: Arena.

van der Doef, S. (2004). Kinderen en seksualiteit. De seksuele opvoeding van kinderen van 0-17 jaar. Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers.

van der Doef, S. (1994). Kleine mensen grote gevoelens. Kinderen en hun seksualiteit. Amsterdam: De Brink.

Vanwesenbeeck, I., De Graaf, H., Meier, S., & Poelman, J. (2006). Een update over het seksuele gedrag en de seksuele gezondheid van jongeren in Nederland: de belangrijkste bevindingen uit 'Seks onder je 25e'. Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 30, blz. 57-64.

Vanwesenbeeck, I., Bakker, F., Van Fulpen, M., Paulussen, T., Poelman, J., & Schaalma, H. (2003). Seks en seksuele risico's bij VMBO-scholieren anno 2002. Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 26, blz. 30-39.

Vereecken, C., & Maes, L. (2006). Jongeren en gezondheid: resultaten voor 2006. Zie: www.jongeren-en-gezondheid.ugent.be

Verhofstadt-Denève, L. (1998). Adolescentiepsychologie. Leuven en Apeldoorn: Garant.

Verhofstadt-Denève, L., & Schittekatte, M. (1997). Adolescenten, 15 jaar later: een onderzoek naar de relatie tussen seksuele normen en gedrag en de psychosociale ontwikkeling tijdens de volwassenheid. Tijdschrift voor Seksuologie, nr. 21, blz. 194-205.

Zwiep, C. (2005). Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang. Amsterdam: SWP.

LITERATUURLIJST

Bosch, E., Suykerbuyk, E., *Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap'*. Baarn: Nelissen, 2000.

Sanderijn van der Doef, *'Kleine mensen, grote gevoelens / Kinderen en hun seksualiteit'*. Uitgeverij de Brink, Amsterdam, 1995

Hans Kuier & Hanneke de Graaf, Co-auteur: Joyce van Acker, Suzanne Meijer *' Seks onder je 25e',* Eburon Uitgeverij, januari 2012

Gerland, G. *Autisme, relaties en seksualiteit*. Antwerpen: Uitgeverij Houtekiet, 2006

Newport, J., & Newport, M. *Autisme en seksualiteit*. Huizen: Uitgeverij Pica., 2007

Websites

www.igender.nl
www.seksualiteit.nl
www.uwkindenseks.nl
www.sense.info
www.hoehetmoet.nl
www.weekvandelentekriebels.nl
www.seksenzo.info
www.sekswoordenboek.eu
www.seksuelevorming.nl
www.movisie.nl
www.seksonderje25e.nl
www.rutgerswpf.nl

Aantekeningen

aantekeningen

aantekeningen

aantekeningen